[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પ્રસ્તાવના

હું જન્મે જૈન નથી, પરંતુ જૈનોના સમાગમમાં હું ઘણાં વર્ષો સુધી રહ્યો છું. રંગુન, કલકત્તામાં ધુરાનીમાં વેપારને અંગે અને જૈન ભાઇઓ સાથે પુષ્કળ સંસર્ગ રહ્યો હતો. આથી મને જૈન ધર્મ વિષે જાણવાની જિજ્ઞાસા થઇ. વેદાંત વિગેરે કઠીન વિષયો જાણવા સમજવાની જિજ્ઞાસા પહેલેથી જ હતી. એટલે રંગુનમાં ઉપલબ્ધ થોડું જૈન સાહિત્યનું અવલોકન કર્યું હતું. મારા જૈન વેપારીબંધુઓને જૈન ધર્મના શુદ્ધ સિદ્ધાન્તો સંબંધી જ્ઞાન હતું નહિ. માત્ર બાહ્ય ક્રિયાઓને શ્રદ્ધા અને પ્રેમથી આચરતા હતા. મારી ધર્મભૂખ એમનાથી ભંગાય તેમ નહોતી. તે સમયે શ્રી વાડીલાલ શાહની સાથે પણ ચર્ચા થઇ હતી.

એક સત્યશોધક તરીકે મારે તો અસલ જૈન સિદ્ધાન્તો જાણવાં હતાં. અંગ્રેજી લેખો વાંચીને મને ખોટો ભ્રમ થયો હતો કે જૈનધર્મ એ બુદ્ધ ધર્મની શાખારૂપ છે, પરંતુ ત્યારપછી મને પૂજ્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજે શ્રી વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીને

[illegible]

કરવાની રહે છે. ભગવાન બુદ્ધના અનેક સુંદર ચરિત્રો લખાયાં છે. શ્રી તીર્થંકરોનાં એવાં સુંદર ચરિત્રો આધુનિક દૃષ્ટિ અને શક્તિથી લખાયાં નથી. મહાન્ વિભૂતિ શ્રી મહાવીરસ્વામીનું ચરિત્ર પણ આકાંક્ષા થવા છતાં લબ્ધ થયું નથી, એ મોટી ફરિયાદ છે. જૈન ધર્મમાં મહાન્ લેખકો થયા છે, છતાં પ્રાચીનોનાં ચરિત્રો સંબંધી એમણે પુરુષાર્થ કર્યો જણાતો નથી.

હું તો જૈનધર્મના મહાન અનુયાયીઓનો પ્રશંસક છુ. જે ધર્મમાં શ્રી વસ્તુપાળ, તેજપાળ, ભામાશાહ, વિમળ મંત્રી, મુંજાલ મંત્રી, સાન્તૂ મહેતા, સજ્જન મંત્રી જેવા તેજસ્વી શૂરવીરો થયા છે, મહાન્ વેપારીઓ અને સાહસિકો જેમાં થયા છે, જેમાં આ છેલ્લી સદીમાં ખરવાળાના ઘેલાશાહ જેવા ક્ષત્રિયવૃત્તિવાળા વૈશ્યો થયા છે તે ધર્મ ઢીલાઓ અને પોચાઓનો કદી પણ થઇ શકે જ નહિ. હું માઇસોર-માં શ્રી ગોમટેશ્વરની ૫૮ ફીટ ઊંચી પર્વતમાંથી કોતરેલી મૂર્તિના દર્શનાર્થે ગયો હતો. ત્યાં ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે ઘણાં વર્ષો સુધી રહી જૈનધર્મની છેલ્લી ગતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. આવા મહાન્ સમ્રાટો પણ જૈનધર્મમાં થયા છે ત્યારે એ ઢીલા પોચાનો ધર્મ છે એમ કેમ કહેવાય? હમણાના જૈન ભાઇઓ આ દૃષ્ટિથી પોતાના ધર્મને પાળે-વિચારે એવું હું ઇચ્છું.

જૈનધર્મના સાધુઓ ખરેખર વૈરાગ્ય અને તપોમય જીવન પાળે છે. સર્વત્ર ખુલ્લા પગે પગપાળા વિચરવું, ટાઢ, તડકા, વરસાદ, ચોર, લુટારા, હિંસક સર્પો, પશુઓ, ખાડા, ખાબોચીયાં, ખાઇઓ, નદીઓ, તળાવો વિગેરેની પ્રદક્ષિણા કરીને જે વિહાર કરે છે તે બળવાન આત્મા વગર બનતું નથી. ઉપનિષદ્માં બરાબર કહ્યું છે કે नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः તે પ્રમાણે એ બળવાન આત્માઓ છે. જૈન સાધુઓએ વિસ્તૃત સાહિત્ય હિંદની દરેક ભાષામાં લખ્યું છે. ગુજરાતી ભાષાના વિકાસમાં એમનો અમૂલ્ય ફાળો છે.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

આ મુ ખ

રાજનગરના રાજરત્નોનાં શરૂઆતનાં મળેલાં પૃષ્ઠો વાંચતાં મને ખૂબ આનંદ થયો. શ્રીયુત કુંઅરજી ધરમશી સંપટને અભિનંદન આપતાં મને તેટલો જ આનંદ થાય છે. એક કલ્પિત વાર્તા કે નવલ લખવામાં અને જીવનચરિત્રનું ચિત્ર રજૂ કરવામાં બહુ તફાવત છે. લખવાની ટેવ હોય અને ભાષા પર કાબૂ હોય તો કલ્પનાના ઘોડા દોડાવી નવલકથાનાં પૃષ્ઠો ભરી શકાય છે, પણ જીવનચરિત્રમાં તો દરેક પ્રસંગ માટે આધાર જોઇએ, એનો સંગ્રહ કરવો પડે, એનાં મૂળ સ્થાને તપાસ કરવી પડે અને એને સંકલનામાં જોડવાં પડે. પ્રમાણિક તપાસને પરિણામે લખાયલાં જીવન-ચરિત્રો તેટલા માટે ઘણી ઝીણવટ–તપાસ અને પૃથક્કરણ માગે છે અને એની પ્રત્યેક પંક્તિ લેખનમાં ઉતારવા પહેલાં જવાબદાર લેખકને તે વખતના સમાજનો ઇતિહાસ, ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ, ક્રિયાની પદ્ધતિ, રીતરિવાજ આદિ અનેક બાબતોનો વિગતવાર અભ્યાસ

કરવો પડે છે અને કેટલીક વાર તો દિવસો સુધી ત[illegible]
પરિણામે પણી જ થોડી હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે અને તેને [illegible]
યથાર્થ તેના આકારમાં મૂકતાં ભારે વિચાર અને પરિશ્રમ કરે [illegible]

જે પ્રમાણું ચિત્ર શ્રીયુત સંપટે દોર્યું છે તે [illegible]

[illegible]

... કલમથી સજીવન કર્યાં છે અને એમનું પાત્રાલે...
એવું સુંદર છે કે એમના ચિરંજીવ કરેલા શાંતિદાસ શેઠને આ...
અકબરના દરબારમાં ઊભેલા આંતરચક્ષુથી જોઈ શકીએ, અ...
હરકોર શેઠાણીને પતિના વ્યાપારમાં સલાહ આપતી નજર સન્મુ...
કરી શકીએ, એમાં વેલજીશાહને ભરદરિયે મનવાર જોતાં સમય...
સૂચકતા અને ધૈર્યથી મદદની બૂમ પાડતા આંખ સન્મુખ રજૂ કરી...
શકીએ, એક કુશળ કાર્યવાહક શેઠાણીને કરોડોનો મઝીઆરો...
એક રાતમાં ફતેહમંદ રીતે વહેંચવાની કળામાં નિપુણ તરીકે
તારવી શકીએ.

આખા ગ્રંથનું પાત્રાલેખન મજબૂત, તથ્ય અને સમયને
ઓળખનારું છે. ખબર ન હોય તો લેખક જૈનેતર છે એમ શોધવું
પણ મુશ્કેલ પડે તેવું છે. અને ઊંડા અભ્યાસ અને ખંતભરી
શોધક દૃષ્ટિને ન્યાય આપનારું છે. જૈનો તો આ પુસ્તકને રસભરી
રાતે વાંચે તેમાં નવાઈ નથી. એમને તો પોતાના પૂર્વજોને ઋણ
આપવાની આ અમૂલ્ય તક સાંપડી છે. એમને શાંતિદાસ શેઠથી
માંડીને પ્રેમાભાઈ શેઠ સુધીના નગરશેઠોએ તીર્થસેવા કેવા ખેલ-
...દિલ અને હૃદય ઊર્મિથી કરી છે તે પચાવવાની આ સારી તક
...ળી છે; પરન્તુ જૈનેતર પણ આ ઇતિહાસ ગુજરાતની સમૃદ્ધિ
...રીકે ગણે એમાં જરા પણ નવાઈ નથી.

સાહિત્યની નજરે પાત્રાલેખન સારું પણ યથોચિત થયું છે.
...ચે વચ્ચે વર્ણનો પણ યથોચિત સ્થાને અપાયાં છે અને પુસ્તક
...માં લીધા પછી વાંચવાનું મન થાય તેવા આકારમાં તૈયાર થયું
...મુસલમાની સમય કેવો આકરો હતો, ઝનૂનમાં શી અંધરત હતી
... ચારે તરફ દવ લાગ્યો હોય ત્યારે તીર્થરક્ષા કરવાનું બીડું
...ં એ કેટલું મુશ્કેલ કાર્ય હતું એનો ખ્યાલ આ ચરિત્રો આપે

છે અત્યારમાં તેની કેટલા માધ્યમિક હતા, કવિઓ [illegible]
કુશળ હતા, ન્યુમિસ્મેટિક્સ કેટલા શોખીન હતા અને ધમ
કેટલાક અદ્ભુત હતા એવો આધાર રાખનાર આ પુ
રાજ્યના હુકમ ફરીથી મેળવના અનુભવ થયો છે અને એ
[illegible] આ [illegible]
[illegible]

[illegible]

નિ....વે....દ....ન.

ઈતિહાસ યુગસર્જનમાં હંમેશા મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનું એ પ્રેરણા બળ છે.

ભારતવર્ષના ઘડતરમાં અનેક જૈન-વીરોએ સુયોગ્ય ફાળો આપ્યો છે. બંગ, મારવાડ, માળવા, ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર, હિન્દના પ્રત્યેક પ્રાન્તોમાં જૈન તપસ્વીઓ, શ્રીમંતો અને રાષ્ટ્રસેવકોએ ભારતવર્ષના ઘડતરમાં સુંદર ફાળો આપ્યો છે. કેવળ જૈન દ્રષ્ટિએ નહિ પરંતુ સમસ્ત રાષ્ટ્રની, માનવ-સમાજની વિશાળ દ્રષ્ટિએ એ વીરોનું વીરત્વ એટલું જ ગૌરવભર્યું છે.

દૂર દૂરના ભૂતકાળ કે મધ્યયુગમાંથી જેમ અનેક પ્રભાવિક પુરુષોની ઐતિહાસિક કથાઓ મળી આવે છે, તેમ છેલ્લા છેલ્લા વીસરાતા યુગના પ્રસંગોનું સંશોધન કરવામાં આવે તો તેમાંથી પણ વિવિધ સંસ્કારી જીવનની હારમાળા મળી શકે તેમ છે-નવી પ્રેરણા આવી શકે છે. પરંતુ તે વીણી લેવાની ભાવના હજુ આપણામાં જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં જાગી નથી.

લોકકથાઓ, રાસાઓ, કાવ્ય પ્રશસ્તિઓ અને એવા સાહિત્યને ઐતિહાસિક સરાણે ચઢાવી, યુગ-રુચિને અનુરૂપ સાહિત્ય સર્જવામાં આવે તો અનેક અપ્રગટ વીરપાત્રો આપણને મળી આવે એમ છે.

[illegible] માટે આ [illegible] તેની [illegible] [illegible] વધુ પ્રકાશ [illegible] આપ્યું છે. [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

ઉપર દર્શાવ્યું
સાથોસાથ એક અગત્યની વાત રજૂ કરીએ. અક્ષરદેહ ધારણ કર્યા
...મ ભારતના ખૂણે ખૂણે અનેક લોકકથાઓ, અપ્રગટ રૂપમાં
...ંનાની વિસરાતી જાય છે, અનેક જીવનપ્રભાઓ છેલ્લા
...જ અદૃશ્ય થતી જાય છે. એ કથાઓ, એ જીવનપ્રભાઓમાં આર્થિક,
સૈકા સુધીનો જ્વલંત ઇતિહાસ છે, આપણા સામાજિક, રહે તેમ
ધાર્મિક કે રાષ્ટ્રિય જીવનની અનેરી પ્રેરણા મળી એ અગત્યના
છે. સમસ્ત રાષ્ટ્રના સળંગ ઇતિહાસના ઘડતરમાં પણ ભારતના
અંકોડાઓની ગરજ સારે છે. માત્ર જૈન દૃષ્ટિએ નહિ, ભલે એ
બદ્દ ઇતિહાસના સર્જનમાં તેનું સ્થાન મહત્ત્વનું છે. જાતના ભેદ-
રૈન પાત્રો રહ્યાં પરંતુ તેઓનો સેવાપ્રવાહ કોઈપણ લોકકલ્યાણની દૃષ્ટિએ
માવ વિના એક જ રાષ્ટ્રના સંતાન તરીકે
વહેતો રહ્યો છે.

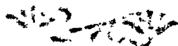
જો પોતપોતાના વિભાગનું આવું લોકસાહિત્ય, ઇતિહાસ-
પ્રેમીઓ યોગ્ય સ્થળેથી મેળવીને, અમોને મોકલી આપે તો તે સુ...
વસ્થિત કરી, યોગ્ય અક્ષરદેહ આપવાનું કાર્ય અમો કરવા ઉત્...
છીએ. પ્રાન્તેપ્રાંતના સમાજસેવકોનો સહકાર આમાં જરૂરી છે...

દેવચ...

1

અ · નુ · ક્ર · મ

પ્રતાપી પૂર્વજો

પુષ્પ બીજું

રાજનગરના રાજરત્નો

(૧) શાંતિદાસ ઝવેરી

એક ઘોડેસ્વાર મેવાડના ડુંગરો વટાવીને નીચેની સપાટભૂમિ ઉપર ઘોડો દોડાવ્યે જતો હતો. એણે ખેતરમાં દૂરથી હરણોનું એક ટોળું જોયું. તેને આવતો જોઇને હરણો ચેતી ન જાય તે માટે ઘોડાને આડે રસ્તે લઇને તે ખેતરના દક્ષિણ તરફના સેઢા પાસે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં ઘોડાને વૃક્ષ સાથે બાંધ્યો ને પોતે ચુપકીદાથી સરકતો સરકતો એ હરણોની સમીપ જવા લાગ્યો. નાના નાના છોડવાની ઓથે છુપાતો લપાતો એ આગળ વધીને જ્યારે સો એક ફીટ નજદિક આવી પહોંચ્યો ત્યારે ત્યાં ઉભેલા આકડાના એક છોડની ઓથે બેસીને પોતાની સાથે રાખેલ તીરકામઠું હાથમાં લીધું. ને ભાથામાંથી એક કાતીલ-તીક્ષ્ણ તીર લઇને, ધનુષ્ય ઉપર ચડાવી, કાન સુધી દોરી ખેંચી એ તીર નેમ લઇ એણે છોડ્યું. સડસડાટ કરતું તીર પવનમાં છૂટ્યું. એક નાના હરિણને એ લાગ્યું. એની છાતીમાં એ ઘુસ્યું. બચ્ચું ચીસ પાડીને જમીન ઉપર પડ્યું. બીજાં હરિણો પવનવેગે નાઠાં,

હરિણીનું દીનું, કરમાયેલું અને દુઃખી મોં જોઇ એના મનમાં ફરી દંદયુદ્ધ જાગ્યું. કોઇ રીતે એના વિચારોએ એનો કેડો છોડ્યો નહિ. હરિણીની આંસુ ઝરતી આંખો એના હૃદયમાં પ્રતિબિંબો પાડવા લાગી. એણે ઘોડાને ખૂબ દોડાવ્યો. હરિણી પાછળ રહી ગઇ, પરંતુ એની કરુણાજનક મૂર્તિ એના અંતઃકરણમાં ચોંટી રહી.

વખત ઘણો થઇ ગયો હતો. સવારના વ્હેલાં એ નીકળ્યો હતો. હવે તડકો ધૂમ ધમતો હતો, પર્વતોમાં લુરી જ્વાળાઓ ઊઠતી હતી. રાજપુતે ઘર તરફ ઘોડો મારી મૂકયો, પરંતુ ઘર દૂર હતું. પાણીની તૃષા ખૂબ લાગી હતી. કંઠ સુકાતો હતો. એનું શરીર પરસેવાથી તરબોળ થઇ ગયું હતું. એ ખૂબ શ્રમિત થઇ ગયો હતો. રસ્તા ઉપર બાજુએ થોડાં વૃક્ષોનો છાંયો જોવામાં આવ્યો. એટલે ઘોડા ઉપરથી નીચે ઊતરી, વિશ્રામ લેવા ઘોડાના જીનની ગાદી પાથરી બેઠો. પરંતુ તરસ એને હેરાન કરવા લાગી. એણે આસપાસ જોયું. તો પાસેના વૃક્ષ નીચે એક સાધુ પોતાના શિષ્યવૃંદ સાથે આરામ લેતા હતા.

"મને પીવાને જળ મળશે ? હું ઘણો તરસ્યો છું." રાજપુતે ત્યાં જઇને પૂછયું.

"અવશ્ય મળશે. ભદ્ર એમને જળ પાઓ." સાધુપુરુષે શિષ્યને આજ્ઞા કરી. રાજપુતે પાણી પીધું. તે તૃપ્ત થયો. એણે સાધુને અભિવંદન કર્યા.

"વત્સ, ક્યાં ગયા હતા ? આવે બપોરે ધખધખતા તાપમાં !"

"હું મૃગયા ખેલવા ગયો હતો. બહુ સમય થઇ ગયો. માત્ર એક જ હરિણીનું બચ્ચું મળ્યું." રાજપુતે ખુલાસો કર્યો.

આપણને શું થાય ? તે શોચો. લાગણી તો મનુષ્ય અને પશુપંખીઓને એક સરખી જ હોય તે તમે જાણતા હશો ! "

રજપુતને આ ઉપદેશ રગેરગ વ્યાપી ગયો. એની નજર આગળ કરુણામયી હરિણીનું દયાજનક દૃશ્ય ખડું થયું. એનો આત્મા પૂર્વ-જન્મના પૂણ્યોદયથી પીગળ્યો. એ ગળગળો થઇ ગયો. એણે ઊભા થઇને સાધુના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યો, અને હવે પછી કયારે ય પણ મૃગયા ન રમવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી.

સાધુજી મહા વિદ્વાન, વયોવૃદ્ધ, ભવ્ય, તેજસ્વી અને સૌમ્ય મૂર્તિ હતા. જીવોના કલ્યાણ માટે વિચરતા હતા. એમની દૃષ્ટિમાંથી અમી ઝરતાં હતાં.

રજપુત આગ્રહ કરીને આ સંતપુરુષને પોતાને ગામ તેડી ગયો. એમનું ઘણું સન્માન કર્યું. પોતાના મુકામ ઉપર ચાતુર્માસ કરવા રોકયા. તે દરરોજ એમનો ઉપદેશ સાંભળતો હતો. સંતપુરુષે એને સદાચરણ, સૌજન્ય, સદ્વર્તન, સભ્યતા, દયા, પ્રેમ, સેવા, પરોપકાર, સત્ય, ન્યાય, ભ્રાતૃભાવ, મૈત્રી, કરુણા, અહિંસા, સહિષ્ણુતા, નમ્રતા, ગંભીરતા, ધીરતા, વીરતા, નિર્ભયપણું, ભૂતદયા, ક્ષમા, ઉદારતા અને ત્યાગનો ઉપદેશ આપ્યો. સંસારના દુઃખોની રૂપરેખા બતાવી. કર્મક્ષયની જરૂરિયાત બતાવી. કલ્યાણમય જીવન-ની સાર્થકતા દેખાડી. દેવપૂજા, ગુરુસેવા, સ્વાધ્યાય, સંયમ, તપના, ગૃહસ્થના ધર્મોના પાઠ વર્ણવ્યા. ઇન્દ્રિયોને દમન કરવાના માર્ગો દેખાડયા. પછી (પદ્મસિંહ) ગુરુજીનો અનન્ય ભકત બન્યો એણે એમની પાસેથી અહિંસા, સત્ય, અદત્તાદાન, બ્રહ્મચર્ય અને પરિગ્રહનો સંયમ રાખવાને પાંચ મહાવ્રત અંગીકાર કર્યાં. ત્યારથી એના કુટુંબીઓએ પણ અહિંસા ધર્મ સ્વીકાર્યો.

६

[illegible] पूरी करे [illegible]

[illegible]

"છોકરા, કેમ ઊભો છો?"

"નોકરીની લાલચે આવ્યો છું."

"ક્યાંનો છો? શું નામ?"

"અસલ તો મેવાડના છીએ. નામ સહસ્રકિરણ રાખેલું છે પરંતુ બધાં મને સહસો કહી બોલાવે છે. મને નોકરીએ રાખશો?"

"તારી પાસે કાંઇ ભલામણપત્ર કે કોઇની ઓળખાણ છે?"

"હું અજાણ્યા દેશમાં તો ઓળખાણ કોની આપું? અત્યારે તો મારું કામકાજ જોઇને જ તો રાખશો. આજે જ પરદેશથી અહીં આવ્યો છું."

"હિસાબકિતાબ કાંઇ જાણે છે?"

"જાણું છું. વેપારીનો પુત્ર છું."

મારવાડી શેઠ સંતપુરુષ હતો. છોકરાની બોલવાની રૂઢી અને મુખાકૃતિ એને ગમ્યાં. એણે કહ્યું. "જા આ દ્રવ્ય લઇ જા. અમે ઘરમાં પાંચ માણસ છીએ તો બજારમાંથી શાક લઇ આવ." એમ કહી રૂમાલ આપી એને બજારમાં મોકલ્યો.

થોડીવારમાં શાક લઇને એ આવ્યો. ઝવેરીએ પરીક્ષા કરી જોઇ. શાક બધું તાજું હતું. મોસંબી લીધી હતી. કિંમત યોગ્ય હતી. વજનમાં પુરું હતું. પાંચ છ જણાને પુરું પડે તેટલું હતું. મોંઘું પણ નહોતું. ઝવેરીની પરીક્ષામાં છોકરો સફળ નિવડ્યો.

"જા દિલ્હી દરવાજે જઇને આજે કેટલી પોઠ અનાજની આવી છે તે જોઇ આવ."

છોકરો કલાકેક બાદ પાછો ફર્યો.

[illegible]

બીજી સ્રીને પેટે શાંતિદાસ અવતર્યો. શાંતિદાસ ગુજરાતી તેમજ ફારસી સારું શીખ્યો હતો. પિતાના ધંધામાં એણે નામ કાઢ્યું હતું. તેણે ધંધાને અંગે અનેક દેશદેશાવરોમાં જવું શરૂ કર્યું. સીલોનમાંથી મોતીઓ ખરીદવા જતા, ગોળકોંડાના હીરા વેચાતા લાવતા, બ્રહ્મદેશથી માણેકો મંગાવતા હતા. પિતા કાળધર્મ પામ્યા બાદ બંને ભાઇઓ પિતાનો ઝવેરીનો ધંધો ઘણી હોંશિઆરીથી ચલાવતા હતા. વર્ધમાન દુકાનનો વહીવટ સંભાળતો હતો, શાંતિદાસ દેશદેશાવરો ફરી માલ ખરીદતો અને નવાબો, રાજાઓ તેમજ પાદશાહોને ત્યાં જઇ માલ વેચતો હતો. એની પ્રસન્ન મુખમુદ્રા શાંત સ્વભાવ, મીઠી આકર્ષક વાત કરવાની ઢબ અને સજ્જન વ્યવહાર સહુને મુગ્ધ કરતાં હતાં. એનું પ્રમાણિકપણું ખરેખર વખાણવા જેવું હતું. કોઇને પણ ન ઠગવાનું એમનું પણ હતું. એ ભારે શ્રદ્ધાળુ પુરુષ હતો. મુસાફરીમે જતો ત્યારે તે તે તરફના તીર્થો શ્રીપાર્શ્વનાથ, સમેતશિખર શ્રી કેશરીઆજી,પાવાપુરી અને શત્રુંજયની એણે યાત્રાઓ કરી હતી. દેવના દર્શન વગર એ દાણો પણ મોઢામાં મુકતો નહિ. ગૃહસ્થના ધર્મો પોતાના ગુરુના ઉપદેશ મુજબ એ પાળતો હતો.

પાદશાહ અકબરનો દરબાર આમખાના દિવાનેઆમમાં ભરાયો હતો. અમીર, ઉમરાવ, રાજા, નવાબો, સેનાધ્યક્ષોથી વીંટાઇ પાદશાહ તખ્ત ઉપર બેઠા હતા. પાદશાહની આજ્ઞા થતાં જ દિલ્હીના મુખ્ય ઝવેરીઓને ત્યાં બેઠા કરવામાં આવ્યા. આખા હિંદના મશહૂર ઝવેરીઓ ત્યાં ભેગાં થયાં હતાં. પાદશાહને કેટલુંક ઝવેરાત ખરીદવાનું હતું. પાદશાહ પોતે ઝવેરાતની સૂક્ષ્મ સમજ ધરાવતો હતો. એના શોખે એ ચતુર પાદશાહને એક સરસ ઝવેરી બનાવ્યો હતો. એણે બારીકાઇથી જાતજાતના અમૂલ્ય જવાહિરોને તપાસ્યાં. પાદશાહ-

"ગરીબપરવર હમ લોગ બાળપનસે હી ઝવેરાત કા ધંધા કરતે હૈં, લેકિન યહ જવાહિર હમારી અક્કલ સે બડા હૈ."

બાદશાહ નારાજ થયો. એણે હીરો હાથમાં લીધો. ઝવેરીઓને સંબોધીને કહ્યું કે "અચ્છા આપ લોગ ફીર તજવીજ કીજીએ. આપકી હુન્નરમંદી જરૂર કુચ્છ રાસ્તા નીકાલેગી." પાદશાહે ફરી હીરો પન્નાલાલજીના હાથમાં મૂક્યો.

ઝવેરીઓ ફરી પોતાની તર્કશકિત ચલાવવા માંડયાં, પરંતુ કોઈ રીતે એકમત થયા નહિ. સૌ અનુમાનથી જુદા જુદા ભાવો બતાવવા માંડયાં. પરંતુ શાસ્ત્રિય પરીક્ષામાં અનુભવીઓ પાસે અનુમાનો શું કામ આવે? ગોળકોંડાની ખાણોમાંથી આવો હીરો અગાઉ ક્યારે પણ નીકળ્યો નહોતો. એઓ વિમાસણમાં પડયા. કોઈ નિશ્ચય ઉપર આવવાનું બન્યું નહિ.

એટલામાં એક યુવાન ઝવેરી આગળ નીકળી આવ્યો. એ દમામદાર દેખાવનો, ગૌર ચહેરાનો, તેજસ્વી મુખમુદ્રાવાળો યુવાન હતો. પન્નાલાલજી એને ઓળખતા હતા. એની સાથે લાખોની લેવડદેવડ થતી હતી. પાદશાહને કુરનસ બજાવીને એ આગળ આવ્યો.

"પન્નાલાલજી, મૈં યહ હીરાકું દેખું?"

પાદશાહના મોં સામું જોઈ પન્નાલાલે કહ્યું: "હમારી નજદિક મેં આકર ખુશીસે હીરાકું દેખ સકતે હો."

શાંતિદાસે તરત જ કાંટલા કાઢી એને જોખ્યો. એના પાણીને સૂર્યના તડકા અને છાયામાં જોયું. કોઈ એબ કે ખોડખાપણ નથી એ પણ તપાસી જોયું. ઉપર કાચ માંડી એનું નિરીક્ષણ કર્યું. એના પાસા તપાસી જોયા. એની પહોળાઈ ઊંચાઈ માપી લીધી.

[illegible]

શાંતિદાસ હવે પાદશાહને જાતજાતનાં જવાહિરો પૂરાં પાડવા લાગ્યો. જનાનામાં પણ એનો અવરજવર શરૂ થયો.જનાનામાં રાજ્યાશ્રિતોનો પડદો થોડા પ્રમાણમાં પળાતો હતો. બાદશાહ અને બેગમોની હવે શાંતિદાસને પુષ્કળ ઝવેરાતની વરદીઓ મળવા લાગી. શાંતિદાસના સૌજન્યથી અમીર ઉમરાવોની ઝવેરાતોની ખરીદીમાં એને ભાગ મળવા લાગ્યો. થોડા વખતમાં એ હિંદનો પ્રસિદ્ધ ઝવેરી થઇ પડયો. એને અઢળક લક્ષ્મી મળી. એણે પોતાનો ઝવેરાતનો વેપાર ખૂબ વધારી દીધો. જવાહિરો એવી વસ્તુ છે કે તરત ખપે નહિં. એ વેચવા નીકળે તો એના ભાવો ધાર્યા ન મળે, પરંતુ જ્યારે કોઇ અમીર ઉમરાવના કુટુંબમાં વિવાહાદિક પ્રસંગે આ જવાહિરો પસંદ થાય એટલે તેની મનમાનતી કિંમત મળે. ઝવેરીનું દારિદ્ર પૂર્ણ થાય.

જૂના ઝવેરીઓ પાસે ૫૦ થી ૧૦૦ વરસો ઉપરનાં જવાહિરો રહે છે. એને વેચવા જાયે લેનાર મળે નહિ. એના ઉપર રોકાતી મૂડીનું વ્યાજ ગણાય નહિ. ઘરાક મળ્યે એની અસલ કિંમત કરતાં અનેકગણી વધારે કિંમત પેદા થાય છે. જવાહિરો અમૂલ્ય છે. એની કિંમત લેનાર અને વેચનારની ગરજ ઉપર રહે છે. શાંતિદાસ શેઠ હવે હિંદના મહાન્ ધનવાન અને અમીર તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. હજી એની પચીસી વીતી નહોતી તેટલામાં તો તેણે હિંદભરમાં વિખ્યાતી મેળવી લીધી. એણે જનાનખાનામાં પણ બેગમોની પ્રીતિ, વિશ્વાસ અને સન્માન મેળવ્યાં હતાં. પાદશાહ પોતાના વૃદ્ધ ઝવેરીની સાથે શાંતિદાસની પણ ઝવેરાતોની બાબતમાં સલાહ લેતા. શાંતિદાસ વારંવાર દિલ્હી અને અમદાવાદ વચ્ચે અવરજવર કરતા હતા.

શાંતિદાસ અમદાવાદમાં હતા. ઓચીંતા ખબર પડી કે પાદશાહ

"બહેન! મારી એ ફરજ છે. તમારાં પગલાં મારે ઝુંપડે ક્યાંથી?"

"કદાચ પાદશાહ સલામત મને આશ્રય આપવા બદલ ગુસ્સે થાય તો?"

"એ ગુસ્સો અને એના ફળ પણ હું આનંદથી ભોગવીશ. આતિથ્ય એ તો અમારો ધર્મ છે અને બાદશાહ સલામત તો અમારાં માવતર છે. માવતર તો માથું માગે તો તે દેવામાં પણ આનંદ માનીશ."

"ભાઇ શાંતિદાસ, તમે જે લાગણી બતાવો છો તે માટે અંતઃકરણથી ધન્યવાદ દઉં છું."

"બહેન, મારી એક નમ્ર અરજ સ્વીકારશો?"

"કહો. ભાઇ, ખુશીથી કહો."

"આજે તમે મને ભાઇનું માન આપ્યું છે. મને બહેન નહોતાં, આજે તમે નામવર મારી મોટી બહેન થયાં છો તો ભાઇની પસલી સ્વીકારશો?"

બેગમ સાહિબાને આ વાત ખૂબ પસંદ આવી. ડાહ્યપણ સ્ત્રીને બહેન થવું ખૂબ ગમે છે. બેગમને પણ ખૂબ ગમ્યું.

"શું પસલી આપશો ભાઇ?" બેગમે હસતાં હસતાં પૂછયું.

"મારા ગજા પ્રમાણમાં જે માંગશો તે આપીશ બહેન."

"ત્યારે તમારો હાથ લાંબો કરો. હું રાખડી બાંધું. બાઇબીજ હોવાથી મેં રાખડી મંગાવી રાખી છે."

શાંતિદાસે હાથ લાંબો કર્યો. બેગમ સાહિબાએ સ્વહસ્તે રાખડી બાંધી.

[illegible]

" અચ્છા, તમી તો શાંતિદાસ ઝવેરી હમારા છોટા મમ્મા હોને પર મુઝે આનંદ હોતે હૈ. મમ્મા માનસિંહને મેરે લીયે બાપુજીકા રોષ નીકાલ દીયા, ઇસી લીયે મમ્માકી મહોબ્બત મૈં અચ્છી તરહ સમજ ગયે હું."

આજથી શાંતિદાસ શેઠ દીલીના બાદશાહી કુટુંબમાં " ઝવેરી મમ્મા " તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા.

બેગમે દિલ્હી જઇ બાદશાહ પાસે શાંતિદાસ ઝવેરીના ઔદાર્ય અને અતિથિ-સત્કારની વાતો કરી. બાદશાહ એના ઉપર પ્રસન્ન થયા. પોતાના દરબારની પ્રથમ પંક્તિના અમીર તરીકે એની નિમણુક કરી, પોશાક અને પાઘડી મોકલ્યાં અને આઝમખાન સૂબાને આજ્ઞા કરી કે શાંતિદાસને અમદાવાદના નગરશેઠ તરીકે સ્થાપો. એ રીતે શાંતિદાસની દિનપ્રતિદિન ચડતી થવા લાગી.

રાજકારણમાં શાંતિદાસની બુદ્ધિ કુશળ હતી, તેમજ તેઓ વેપારમાં ભારે રસ લેતા. એમણે ધંધાનો ઘણો વિકાસ કર્યો હતો. દેશ-દેશાવરોમાં એમણે જવેરાતની પેઢીની શાખાઓ ખોલી દીધી. વધતી જતી સમૃદ્ધિને લીધે એમણે શરાફી પેઢીઓ ખોલી વેપારીઓમાં ધીરધાર કરવા લાગ્યા અને આગળ વધીને પાદશાહના સૂબાને પણ એમણે ધીરધાર કરવી શરૂ કરી દીધી હતી.

શાંતિદાસ સાદા વેપારી હતા, ઝવેરી હતા, શરાફ હતા, રાજકારણી પુરુષ હતા, દયાળુ હતા, અમીર હતા; છતાં એમનું મન રાજકારણ, વેપાર કે શરાફીમાં નહોતું. તેઓ સાચા જૈન હતા. પ્રભુસેવામાં જીવન ગુજારવું એ એઓ અહોભાગ્ય સમજતા હતા.

અમદાવાદમાં આવેલા ભવ્ય જિનમંદિરોનો વહીવટ શાંતિદાસ શેઠ સંભાળતા એટલું જ નહિ પણ સોરઠમાં આવેલ સિદ્ધાચલજી

શ્રી સિદ્ધાચલ તીર્થનો વહીવટ તેઓ કરતા. સને ૧૬૧૨ માં તેઓ ત્યાં યાત્રાર્થે ગયા ત્યારે પહાડ ઉપર જીર્ણ થઇ ગયેલ દેવાલયોનો પોતાના તરફથી જીર્ણોદ્ધાર કરવાની વ્યવસ્થા કરતા આવ્યા હતા.

ઉપરોક્ત કામ પૂરું થવાના ખબર પડતાં સને ૧૬૧૮ માં મુનિશ્રી મુક્તિસાગરજી મહારાજને આ વાત કરી. મહારાજશ્રીએ સંઘ સહ વર્તમાન સિદ્ધાચલજી જઇને પ્રતિષ્ઠા કરવાને ઉપદેશ કર્યો, તેથી શાંતિદાસ શેઠે પોતાના મોટાભાઈ વર્ધમાન શેઠની સંમતિ મેળવી શ્રી સિદ્ધાચલજીનો સંઘ કાઢવાનો નિર્ણય કર્યો.

એ સમયે સંઘ કાઢવો એ આજના જેટલું સહેલું અને સુગમ નહોતું. સંઘ કાઢવાનું નક્કી થતાં તેમણે સૂબા આજમખાન પાસે વાત કરી. સૂબો એનો અંગત મિત્ર અને ભારે કાર્યદક્ષ પુરુષ હતો. એણે બંદોબસ્ત કરવાનું વચન આપ્યું. બાદ શેઠે લગભગ ત્રણેક હજાર ગાડાંઓ તૈયાર કરાવ્યાં. સૂબાએ રક્ષણ માટે ૫૦૦ માણસોનું સૈન્ય આપ્યું. જુદા જુદા સૂબાઓ ઉપર આ સંઘને સહાય કરવા માટેના આજ્ઞાપત્રો દિલ્હીથી જહાંગીર પાદશાહે મોકલ્યાં. સેંકડો તંબુઓ રાખવામાં આવ્યા હતા, કે જેથી એક ઠેકાણે મુકામ હોય તે વખતે આગળના મુકામે પણ તૈયારી કરવાની સગવડ રહેતી. આશરે પંદરેક હજાર માણસો માટે ઉતારા રસોઇ અને બીજા પ્રબંધો કરવામાં આવતા હતા. સાધુ-સાધ્વીનો મોટો સમુદાય સાથે હતો અને દેવદર્શન-પૂજન માટે જિનાલયની પણ સાથે સગવડ રાખી હતી.

સંઘમાં ઘણા દેશના અને વિધવિધ સ્વભાવના માણસો ભેગાં થયાં હતાં. એમનામાં કોઇ વખત તકરારો, ઝગડાઓ થતા કે ચોરી-ચપાટીના પ્રસંગો જણાતા ત્યારે સંઘપતિ શાંતિદાસની કુનેહ

કર્યું હતું. એની હુંડીઓ હિંદ બહાર પણ ચાલતી હતી. એનો વેપાર ખૂબ નફો લાવતું હતું.

તેમની આવક વધવાની સાથે ધર્મકાર્યોમાં પણ તે બહોળો વ્યય કરતા હતા. તેઓ કહેતા કે સારા કામમાં જે વપરાય તે જ સાચી કમાણી છે. તેમણે તીર્થોમાં અને પોતાની હવેલી પાસે પ્રભુભક્તિ માટે ભવ્ય જિનાલયો બંધાવ્યાં, પૌષધશાળાઓ બંધાવી, સંઘ કાઢ્યા, વિવિધ મહોત્સવો કર્યા. ગરીબ-ગુરબાંને ગુપ્ત મદદ તો ચાલુ હતી. દુષ્કાળમાં અન્નક્ષેત્રો ખોલતા. તેમને આંગણે આરબોની બેરખ રહેતી. એક મોટાં રજવાડાંને છાજતી સાહેબી તેમને આંગણે હતી. મહેમાન-પરોણા અને સ્વામીભાઈઓનો પ્રેમથી સત્કાર કરતા. ને જમવા સમયે સો-પચાસ પાટલા સાથે જ પડતા અને નિર્ભેદભાવે તે સૌની સાથે બેસી ભોજન કરતા.

સિદ્ધાચળનો સંઘ કાઢીને ઘરે આવ્યા પછી એક વખત તેમની ઇચ્છા અમદાવાદ નજીકનાં પરામાં ભવ્ય જિનાલય બંધાવવાની થઈ. તેમણે આ વિચાર પોતાના મોટા ભાઈ વર્ધમાનને જણાવ્યો. બન્ને ભાઈઓએ મળી સરસપુર નજીક બીબીપુરમાં એક ભવ્ય બાવન જિનાલયનું દેરાસર બંધાવવા નક્કી કર્યું. તેમાં લાખો દ્રવ્ય ખરચીને આબુ જેવું શિલ્પકામ કરાવવાનું નક્કી કરીને ગુરુશ્રી મુક્તિસાગરજી પાસે પોતાની ભાવના નિવેદિત કરવા બન્ને ભાઈ ગયા.

શ્રી મુક્તિસાગરજી મહારાજ વિદ્વાન્ અને નિઃસ્પૃહી સંત હતા. એમનું તપ પણ ઉગ્ર હતું. એઓ જૈન શાસ્ત્રો ઉપરાંત હિંદુ શાસ્ત્રોના પણ પૂરા અભ્યાસી હતા. એઓ સારા ઉપદેશક અને તેજસ્વી મૂર્તિ હતા. જૈનોમાં એમનું અત્યંત સન્માન હતું એટલું

જ નહિ પણ બ્રાહ્મણ વિદ્વાનો પણ એમની વિદ્વત્તા માટે [illegible]
દર્શાવતા હતા. તેઓ બુદ્ધિમાન, જીતેન્દ્રિય, શાસ્ત્રાભ્યાસી, વિવેકી
વિચારવંત પુરુષ હતા

બન્ને ભાઈઓ ગુરુવંદન કરી બેઠા. ગુરુજીએ ધર્મલાભ
આશીર્વાદ આપ્યો.

" ગુરુદેવ અમે એક વિનંતિ કરવા આવ્યાં છીએ.
શાંતિદાસ આપને અમારી વિનંતિ રોશન કરશે. " વર્ધમાન
શેઠે વાતની શરૂઆત કરી.

" શું કહેવાનું છે શાંતિદાસ ?" મહારાજશ્રીએ મીઠાશથી પૂછ્યું

શાંતિદાસે બાઈ સાથે થયેલી વાતચીત મુજબ પોતાન
બ્યાન કરી એમનો અભિપ્રાય માગ્યો.

" દેવાનુપ્રિય વર્ધમાન તથા શાંતિદાસ, તમારી ધર્મભ
જાણી મારો અંતરાત્મા પ્રસન્ન થયો છે. જાઓ, તમે ફતેહ
માગ આશીર્વાદ છે. "

ગુરુજીની સંમતિ મેળવી શાંતિદાસ ઘરે આવ્યા. તરતમાં
બાદશાહ પાસેથી જમીનનો પરવાનો લેવાને શાંતિદાસ દિલ્હી ગય
આ વખતે બાદશાહ જહાંગીર આગ્રે હતા, એટલે શાંતિદાસે આગ્રે જઈ
બાદશાહની હજુરમાં મુલાકાત લીધી.

" કેમ શેઠજી મઝામાં છો ને ?"

" આપ જહાંપનાહની નિગાહથી અમે ક્ષેમકુશળ છીએ. "

" બેગમ સાહિબાને (નૂરજહાન બેગમ) ઊંચા હીરા જોઈએ
[illegible] [illegible] [illegible] બનાવવી છે. "

"હું નામદાર બેગમ સાહિબાની તહેનાતમાં તે માટે હાજર ાઇશ. મારે આપ હજુરને એક અરજ કરવાની છે."

"શું છે ? કહો."

"અમદાવાદમાં અમારા ધર્મનું એક મંદિર બાંધવાનું છે તે માટે જમીન જોઇએ છીએ. આ રહ્યો નકશો. સૂબા સાહેબનો ઉપર શેરો છે. આ અરજી ઉપર નિગાહ કરવાથી જણાશે."

પાદશાહે બધું વાંચી લીધું. કાગળીઆ મીર મુનશીને સ્વાધીન કર્યાં અને તે માટે રૂક્કો મળી જશે એવી પાદશાહે ખાત્રી પણ આપી.

શાંતિદાસે આગ્રા અને દિલ્હીમાં આરસપહાણ ઉપર સરસ કોતરકામ કરનારા મીસ્ત્રીઓને શોધી એમને અમદાવાદ મોકલ્યા. જયપુર જઇ મોટી રકમનો મકરાનનો આરસપહાણ ખરીદી એને અમદાવાદ રવાના કરવાનો બંદોબસ્ત કર્યો. અમદાવાદ આવી શાંતિદાસ ખંભાત ગયા. ત્યાં જાતજાતના અકીકના પથ્થરો ખરીદ કર્યા. આખા ગુજરાતમાંથી શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ કારીગરો બોલાવ્યા. સોમપુરા સલાટોએ આવીને શિલ્પશાસ્ત્રના નિયમો મુજબ નકશા તૈયાર કર્યા. ગુરુદેવ મુક્તિસાગરજી બહુશ્રુત અને અનુભવી પુરુષ હતા.એમણે ધાર્મિક નિયમો સમજાવી દેરાસરજીમાં ભોંયરાં અને ફરતાં બાવન જિનાલય બાંધવા કેવો પ્રબંધ રાખવો તે સમજાવ્યું. શાંતિદાસે હવે પોતાના સમયનો મોટો ભાગ આ દેરાસરજીની તૈયારી પાછળ ગાળવા માંડ્યો. એ એના રસનો વિષય હોઇ એમાં એ તન્મય થઇ ગયા. અને દિલ્હીથી પાદશાહનો રૂક્કો મળી જતાં એ મહાન્ મંદિરનું સને ૧૬૨૧ માં ખાતમુહૂર્ત થયું. ચાર વરસ એને બાંધતાં લાગ્યાં હતાં. એ મંદિરનું નામ મેરુતુંગ રાખવામાં આવ્યું અને વાચકેન્દ્ર નામના વિદ્વાન્ સાધુના નેતૃત્વ નીચે સને ૧૬૨૫ માં તેમાં મૂળનાયક ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા કરી.

મોટાં આંગણાઓ એક પછી એક આવતાં હતાં. એ આંગણામાં સંગેમરમરની લાદીઓ જડેલી હતી. તેની ચારે તરફ અનેક ગેલેરીઓ આવેલી હતી. અમોને પોતાના બુટો કાઢવા સિવાય અંદર જવાની રજા નહોતી. ભીંતો અને છત ઉપર જાતજાતના ખંભાતના અકીકના પથ્થરોના ટુકડા બેસાડી રમ્યતા વધારી હતી."

"ચિંતામણી પ્રશસ્તિ" નામે સંસ્કૃત ગ્રંથમાં આ દેરાસરનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે–

"સંવત ૧૬૭૮ [સને ૧૬૨૧]માં વર્દ્ધમાન અને શાંતિદાસ અતિ વિપુલ લક્ષ્મીના સ્વામિત્વને પામ્યા. એમના કુટુંબનાં મનુષ્યો સાથે તેઓ અતિ ચારિત્રવાન જીવન ગાળતા હતા. એમણે મંદિરો બાંધવાથી ભાગ્યનો વિકાસ થાય છે એવા મંતવ્યથી મહાન્ સુંદર મંદિર બાંધ્યું હતું. બીબીપુરમાં આ મંદિર બાંધવામાં આવ્યું હતું. મંદિરના દ્વાર પાસે આશીર્વાદ માટે પંચ પત્ર હતાં. ઊંચા વિશાળ પગથિયાં સ્વર્ગ તરફ લઇ જવાની સંજ્ઞા બતાવતાં હતાં. મંદિરમાં ૭ ભવ્ય આવાસ હતા. તે મેઘનાદ, સિંહનાદ, સૂર્યનાદ, રંગમંડપ અને ગઢગોત્ર એવાં નામોથી ઓળખાતા હતા. બે મિનારા અને ૪ મંદિરો તેની આસપાસ હતાં. નીચે ભોંયરામાં મૂર્તિઓ પધરાવવામાં આવી હતી."

સને ૧૬૨૫માં મંદિર બંધાઇને તૈયાર થયું તે પછી બે દાયકા શાંતિથી પસાર થયા. દરમિયાન પાદશાહ અકબર અને જહાંગીરનો અમલ હિંદુ પ્રજાને માટે ઘણો સરલ અને સહકારનો હતો. આ બંને પાદશાહો સમદૃષ્ટિ અને ધર્માંધપણા વગર રાજ્યશાસન ચલાવતા હતા. એમના સમયમાં હિંદુ અને જૈન મંદિરોની રક્ષા થતી હતી. કોઇ પણ ધર્માંધ કામ કરનાર મુસલમાનને સખ્ત નસીઅત મળતી હતી.

પાદશાહ જહાંગીર પછી શાહજહાન ગાદીએ બેઠો. [illegible]
પાદશાહ આગળના બે પાદશાહ જેવો સમભાવવાળો નહોતો. [illegible]
શાંતિદાસને જૈન તીર્થસ્થળો અને પોતાના ધર્મસ્થળોના સંબં[illegible]
ધુની ચિંતા થઇ પડી. શત્રુંજય ઉપર ઘણાં સરસ કારીગરી[illegible]
વાળાં મંદિરો આવેલાં હતાં. આ મંદિરોની પવિત્રતા અને [illegible]
માટે એના ઉપર ચોકીપાતો નિભાવવા પડતા હતા. [illegible]
ગુજરાતનો સૂબો આજમખાન શેઠનો સંબંધી તેમજ સંસ્કારી
અને પ્રજાપ્રિય હોવાથી અહીં સારી શાંતિ જળવાઇ રહી હતી.
કાળક્રમે આજમખાન વૃદ્ધ થવાથી બાકીનું જીવન ગાળવા[illegible]
વીતાવવાને તે દિલ્હી જવાથી પાદશાહ શાહજહાનનો ત્રીજો પુ[illegible]
સુલતાન ઓરંગઝેબ સને ૧૬૪૫ માં ગુજરાતનો સૂબો નીમાયો.

ઓરંગઝેબ અતિ ધર્માંધ, ઇસ્લામનો ચૂસ્ત અનુયાયી [illegible]
હિંદુઓના મંદિરો તથા દેવોને ધિક્કારનાર હતો. પાદશાહ શા[illegible]
પોતે પણ ધર્માંધ મુસ્લીમ હતો, પરંતુ રાજ્યદ્વારી બાબતોમાં
ધર્મને આડે આવવા દેતો નહોતો. વગર કારણે મંદિરોનો નાશ[illegible]
ઇષ્ટ નહોતો, પરંતુ સુલતાન ઓરંગઝેબ સ્વભાવે જ ક્રૂર અને [illegible]
ઝનુની હતો, ને કે એ ચતુર, બુદ્ધિમાન, કાર્યસાધક, પ્રપંચી [illegible]
માટે એ વાપરતો હતો. એનું [illegible] બીજા શાંત ધર્મોના ચિહ્ન[illegible]
ઓરંગઝેબનું [illegible] ધર્માંધપણું અમર્યાદિત હતું.
[illegible] ઉપર એમીને [illegible] જેવા નીકળે[illegible]
[illegible] એની સામે એક [illegible] અને
[illegible] તેના દ્વાર પાસે આરમપરાણના ને
[illegible] ઓરંગઝેબને પૂછ્યા [illegible]
[illegible] મંદિર [illegible]

" શાંતિદાસ કયા ? ઝવેરી મમ્મા ? "

" હાજી. એઓ અહીંના નગરશેઠ છે."

" મંદિરમાં શું છે?"

" તેમને બંદગી કરવાના સ્થાનો છે નામવર !"

" આપણા મુસ્લીમ રાજ્યમાં આ બુતપરસ્તી ? અલ્લા ! અલ્લા ! આ શું થવા બેઠું છે ! "

" જહાંપનાહે શાંતિદાસને મંદિર બાંધવા દીધું છે. આપ જાણો છો તેમ એઓ બાદશાહના માનીતા અમીર છે."

" ઠીક ક ક ક..."

આરંગઝેબ બીબીપુર ફરવા આવ્યો હતો અને દેરાસરજી માટે કડક વાતો કરી હતી તે ખબર શાંતિદાસ શેઠને તુર્ત પહોંચી ગયા. શેઠે દેરાસરજી બંધાવ્યું ત્યારે જ મુગલ બાદશાહીના તોરી સ્વભાવના અનુભવથી રક્ષણ માટે તેમાં છુપાં ભોયરાં બંધાવ્યાં હતાં, તેથી વખત વિચારી તત્કાળ મૂર્તિઓને ભોંયરાંમાં છુપાવી દેવામાં આવી અને પોતે કંઈ જાણતા જ ન હોય તેમ બહારનો દબદબો રહેવા દીધો.

ઓરંગઝેબ પોતાના મહેલમાં આવ્યો, પરંતુ એને તે ભવ્ય ઇમારત ખટકયા કરતી હતી. એના દિલમાં કાંટો ભોંકાયા કરતો હતો. એનું મન હાથમાં રહ્યું નહિ. એણે કોટવાળને બોલાવ્યો.

" કોટવાળ, શાંતિદાસનું મંદિર ક્યાં છે ? "

" બીબીપુરમાં છે જનાબ. "

" એવા કાફરોના મંદિરને અહીં કેમ રહેવા દીધું છે ? "

-બાદશાહ અકબરના સમયનો-નોકર છું. મારી ખાનદાની, અને સંબંધ વિચારી શાહજાદો મારી માંગણી સ્વીકારે એવી ર કરું છું. એણે લેખિત અરજી આપી.

જૂના ફરાસના હાથમાં સોનાની મુદ્રા મૂકતાં એણે ઔરંગ-ને આ અરજી આપી. આરંગઝેબનું દિલ જરા પણ પીગળ્યું . એણે કહ્યું કે જાઓ કહો, એમાં કાંઇ ફેરફાર થશે નહિ.

ભગ્નહૃદયે વૃદ્ધ ઝવેરી ઘરે આવ્યા. જ્યાં સુધી દેરાસરજીના પ્રશ્નનો ર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી એમણે આયંબિલ કરવાનું વ્રત લીધું. મજબૂત હૃદયનો માણસ પણ આજે છેક નિરાશ થઇ ગયો. ના બધાં માણસો ગાઢ શોકમાં ડૂબી ગયાં.

સાંજે શાહજાદા ઔરંગઝેબે મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. એને સ્થાપત્યના ૌંદર્ય જોવાની આંખ નહોતી. એને દેવમંદિરની આધ્યાત્મિકતા પર્શ કરી શકે તેમ નહોતું. એને પ્રજાની લાગણી દબાવી શકે તેમ હોતું. એની પાસે તો માત્ર એક જ વિધ્વંસકની આંખ હતી. ભયંકર, વિનાશ કરનાર અને પરધર્મીનો મહાન ધ્વંસક કાળરૂપે તે ત્યાં આવ્યો હતો.

" બુતપરસ્તોએ મંદિર બહુ વિશાળ બનાવ્યું છે."

" હા નામવર. લાખો મુદ્રા એની પાછળ ખર્ચાઇ છે."

" એનો કાંઇ સારો ઉપયોગ તો થવો જોઇએ." શાહજાદાની કરકસર વૃત્તિએ એના ધર્મોધપણા ઉપર વિજય મેળવ્યો.

" મંદિરનો આપણને શો ઉપયોગ ? હુકમ કરો તો જમીનદોસ્ત કરી નાખીએ."

"એ ઠીક નથી. એથી વધારે સારો રસ્તો છે. કારીગરોને

હુકમ કરો કે જેટલી ભીંત ઉપરની કોતરણી છે તેને [illegible] સાદી ભીંતો બનાવે. આપણે એનો મસ્જીદ તરીકે ઉપયોગ કરું. મોટાં આરસપહાણનાં ચોગાનો આપણને નમાઝ પઢવા ઘણાં ઉપયોગી થશે. મારા મીસ્ત્રી ગુરશાને બોલાવી કે ફેરફારો કરી એને મસીદ બનાવી દો. અહીં પાણીનો કુંડ [illegible] આ સ્થળે મહેરાબ કરાવજો. પણે બે ઠેકાણે મીનારા બનાવજે ઉપર ઊભીને બાંગી બાંગ પોકારશે. અહીં શાહી બેઠક રાખજે

"ભલે નામવર તેમ થશે, આજ્ઞા મુજબ બધી વ્યવસ્થા કરું છું." નાયકે કહ્યું.

"આવતો મહિનો રમજાનનો પવિત્ર મહિનો છે. બધું તૈયાર થવું જોઇએ. હું જાતે મૌલવી ફતેહઉલ્લા સ[illegible] મસીદ ખુદાને અર્પણ કરવા આવીશ."

સાંજે મંદિરની તોડફોડ થવાના સમાચાર વિજળી વેગે [illegible] ફેલાયા. મહાજને ત્રણ દિવસની હડતાળ જાહેર કરી. શાંતિદાસ એનાં કુટુંબીઓએ ત્રણ દિવસો સુધી ઉપવાસ (અઠમ) કર્યું.

મોટી લાંચો આપી પહેરેગીરો અને અમલદારો પાસે [illegible] ભીંત કરાવી પ્રતિમાજીઓને બચાવી લેવામાં આવી હતી. [illegible] મંદિરો તો કોઇ ગીને તૈયાર થઇ શકે તેમ નહોતું. [illegible] [illegible]માનરમાં [illegible] [illegible] [illegible]ણ કમ આવી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તો।"

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આપ [illegible] લાગે છે।"

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible]

"આપ કાંઇ દિકરાનું કહ્યું રદ કરશો? એ બનવું અસંભવિત છે."

"આપ નહિ કરે પણ ભાઇ કરશે. યુવરાજ દારા શિકોહમાં મારી આશા છે."

"એ ખરું છે. જાઓ ફતેહ કરો. શાસનદેવ તમને વિજય આપો."

શાંતિદાસ દિલ્હી પહોંચ્યા પછી તરત જ સુલતાન દારા શિકોહને મળ્યા. એ શાહજહાનના મોટા કુમાર હતા. એઓ અકબર પાદશાહ જેવા ઉદાર સંસ્કારવાળા હતા. હિંદુઓના સાધુઓની એમણે સેવા કરી હતી. ઉપનિષદોનું એમણે ભાષાંતર ફારશીમાં કરાવ્યું હતું. કાંઇક ઉતાવળા પણ સર્વે ધર્મો તરફ સમદષ્ટિ રાખવાવાળા આ રાજકુમારની શાંતિદાસે મુલાકાત લીધી. ઔરંગઝેબ સાથે એને બીલકુલ બનતું નહોતું એટલે એને હલકો પાડવાની તકનો લાભ જવા દે તેમ નહોતું. એણે સહાનુભૂતિથી શાંતિદાસ ઝવેરીની વાત સાંભળી. આશ્વાસન આપી પાદશાહને સમજાવવાની કબુલાત આપી.

ત્રીજે દિવસે પાદશાહ શાહજહાનના ખાનગી દરબારમાં શાંતિદાસ ઝવેરીને મુલાકાતનો લાભ મળ્યો. એણે બહુમૂલા ઝવેરાતો પાદશાહ પાસે ધર્યાં. પાદશાહે પ્રસન્ન મુદ્રાથી પૂછ્યું.

"કહો શાંતિદાસ મમ્મા, સબ અચ્છા હે ને?"

"ખુદાવિંદ મેરી જિંદગી બરબાદ હુઇ. મેરે સફેદ બાલોમેં મિટ્ટી ડાલ દી. મેરા ખાના ખરાબ હો ગયા." શાંતિદાસે રડતા ચહેરે વાતની શરૂઆત કરી.

"ક્યા હુઆ? ઝવેરી મમ્મા બાન તો કીજીયે."

શાંતિદાસે યુક્તિથી પોતાના દેરાસરજીના ધ્વંસનો ઇતિહાસ કહ્યો. પોતાની નોકરી, સેવા, રાજ્યકૃપાની વાતો એણે પાદશાહ પાસે તાજી કરી.

"ક્યા, યહ મંદિર બરબાદ હો ગયા! તુમારા ક્યા અરજ હય?"

"મુઝે યહ મંદિર કા કબજા મીલે, ઇસ લિયે હુકમ મીલના ચાહીએ!"

"લેકીન મસીદકી જગહ પર મંદિર કૈસા હો શકતા! યહ બાત સહેલ સે ઉઠતી હૈ."

"બાદશાહ સલામતકી મહેરબાની સે હો શકતા હય. મૈં યહ મંદિર બાદશાહ હજુર જહાંગીર શાહ બાદશાહકી નીમાહમેં બંધા હુઆ હૈ ઉસકા નકશા દેખને પર મગજુલાસા હો સકતે હય."

બાદશાહે નકશો જોયો. થોડીવાર વિચાર કર્યો પછી કહ્યું.

"મૈં તુમારી પુરાની સેવા જાનતા હૂં. તુમને મેરે વડીલોંકો માન દીયા હૈ, તો મૈં ભી તુમારા બાબામેં હૂં. જાઓ મૈં અબ-દાદાકા ફરમાન ભેજતા હૂં. [illegible]."

શાંતિદાસ પાદશાહની હજુરમાં મુલાકાત લઈ આભારપૂર્વક રીતે સલામ ભરી ફિરોજને મળ્યા. પાદશાહ ઉપર મુરાદની મોટી [illegible] [illegible]

[illegible]

માન પણ એને મળી ગયું. ફરમાન તા. ૩ જુલાઇ ૧૬૪૮ નું નીચે મુજબ હતું.

તોગ્રા (સોનેરી શાહીમાં ફરમાન) અબ્દુલ મુઝફ્ફર, શાહબુદ્દીન મોહમદ સાહિબ કરાનસાની શાહજાદા બાદશાહ ગાઝી.

નિશાન—આલીશાન શાહઝાદા બુદેલ અકબાલ મહમદ દારા સિકોહ.

મુદ્રા—મહમદ દારા સિકોહ ઇબ્ન શાહજહાન બાદશાહ ગાઝી

સર્વે સુબાહો, સુબેદારો, મુત્સદીઓ, હાલના અને ભવિષ્યના પ્રત્યે જણાવવાનું કે અમદાવાદના નગરશેઠ શાંતિદાસ ઝવેરીના મંદિર માટે શાહસ્તખાન ઉનદ-તુલ-મુલ્ક તરફનો અમારા માનવંતા ગેરતખાનને ફરમાન મૂકવામાં આવે છે કે—

"શાહજાદા, સુલતાન ઔરંગઝેબ બહાદુરે આ ઠેકાણે થોડાં મહેરાબી કરાવી એની મસીદ બનાવી હતી, પરંતુ મુલ્લાં અબ્દુલ હકીમે અમારી હજુરમાં એવું જાહેર કર્યું છે કે પારકાની મિલ્કત ઉપર ગેરહકની મસીદ બનાવી શકવાનું કાનૂનથી વિરૂદ્ધ છે. આ મિલ્કત નગરશેઠ શાંતિદાસની છે. માત્ર નામવર કુમારના કરેલાં મહેરાબોથી એ મસીદ ઠરી શકતી નથી. અમે આજ્ઞા કરીએ છીએ કે ઉપલા શખ્સને ખોટી રીતે સંતાપવામાં ન આવે. આ મહેરાબોને અહીંથી કાઢી નાંખવા અને આ મિલ્કત શાંતિદાસને સ્વાધીન કરી દેવી."

"હવે એવી રીતે આજ્ઞા કરવામાં આવે છે કે શાંતિદાસ ઝવેરી પ્રત્યે મહેરબાનીની રાહે તેના ઉપર નિગાહ કરી આ મિલ્કત શાંતિદાસને સોંપી દેવી. ત્યાં એનો ભોગવટો અને ધાર્મિક ક્રિયાઓ પોતાના

ધર્મ પ્રમાણે ભલે ખુશીથી કરે. કેટલાક ફકીરો આ જગ્યામાં પડયા રહે છે તેમને કાઢી મૂકવા. તેમને શાંતિદાસ સાથે કાંઈ ઝગડો કરવા દેવો નહિ."

"નામદાર શહેનશાહને જણાવવામાં આવે છે કે કેટલાક વહોરાઓ આ મંદિરનો તોડી પાડેલો સામાન ઉપાડી ગયા છે. આથી ફરમાવવામાં આવે છે કે આ વહોરાઓ પાસેથી એ સામાન મેળવીને શાંતિદાસને સોંપવો. જો ન મળે તેની કિંમત વહોરાઓ પાસેથી વસુલ કરી લેવી અને શાંતિદાસને આપવી. આ ફરમાન અત્યંત અગત્યનું હોવાથી એનો અમલ તરત કરવો. આ ફરમાનમાં જરા પણ ફેરફાર કે અવજ્ઞા કરવી નહિ." હીજરી સન ૧૦૫૮ ના જુમાદ આખરની ૨૧ તારીખે આ ફરમાન જાહેર કરાયું.

બાદશાહી ફરમાન મુજબ આ મિલકત શાંતિદાસ ઝવેરીને સોંપાઈ, પરંતુ એમાં ફરી પુનરુદ્ધાર કરવાની વાત વધારે ગંભીર થઈ પડી. કેટલાક એનો મસ્જિદ તરીકે ઉપયોગ થયા બાદ અને ત્યાં ગૌવધ થયા બાદ એનો જિનાલય તરીકે ઉપયોગ ન થાય તો એવી દલીલ કરવા લાગ્યા. [illegible]

"અમદાવાદમાં ઘણાં મોટાં મંદિરો છે. મૂર્તિઓની પૂજા કરે છે. એ સૌમાં શાંતિદાસે સ્થાપેલ મંદિર અતિ મહાન્ હતું. ઔરંગઝેબે એની મસીદ બનાવી દીધી. ત્યાં ગૌવધ કરી એનું લોહી છાંટવામાં આવ્યું. આથી જૈનો હવે ત્યાં પૂજા કરી શકતા નથી. ચારે તરફ મંદિરમાં નાની નાની સુંદર દેરીઓ છે. છત અને દિવાલો ઉપર સુંદર કોતરકામ અને કારીગરી છે, પરંતુ ઔરંગઝેબના ધર્માંધપણાને લીધે એણે સર્વે મૂર્તિઓ(કોતરકામની પુતળીઓ વગેરે)ના નાકો તોડાવી નાખ્યાં છે."

આ રીતે શાંતિદાસ ઝવેરીની મોટી લાગવગ અને ધનસમૃદ્ધિ છતાં મ્લેચ્છોના હાથમાંથી દેરાસરજીનો બચાવ કરાવી શકયા નહિ. આ વાત તેમને મરણ સુધી સાલી હતી.

મીરાતે આહમદીના જણાવવા મુજબ આ મંદિરની બે મૂર્તિઓ જે દરેક સો સો મણના વજનની હતી એમને શાંતિદાસે ઝવેરીવાડામાં તેનાં રહેઠાણના મકાન પાસે જમીનમાં ભોંયરું બનાવી રાખી હતી. સને ૧૭૩૪માં બાદશાહ મહમદશાહ દિલ્હીની રાજ્યગાદી ઉપર હતો તે સમયે ફકરદીનખાન ગુજરાતનો સૂબો નીમાયો હતો. એણે જવાંમર્દખાનને પોતાના વતી ગુજરાતના શાસન માટે મૂકયો હતો, ત્યારે કોઇ એક ઇતિહાસકાર જણાવે છે કે ઇસ્લામની નબળાઈ અને ધર્માંધપણાની નરમ વલણ જોઈ શાંતિદાસના વંશજોએ એમની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

* અમદાવાદના ઇતિહાસમાં જણાવે છે કે ચિંતામણિના દેરાસરજીમાંથી નગરશેઠ બે પ્રતિમાજીઓ લઈ આવ્યા હતા તેમાંથી મૂળનાયક ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા ઝવેરીવાડામાં સુરજમલના દેરાસરમાં મોજુદ છે, જ્યારે ચૌમુખજીના ચાર મોટા બિંબ માંનાં ત્રણ પ્રતિમાજી ઝવેરીવાડામાં આદીશ્વરજીના દેરાસરમાં અને એક પ્રતિમાજી નીશાપોળના દેરાસરે પ્રતિષ્ઠિત થયેલ છે જે આજે પણ વિદ્યમાન છે

શાંતિદાસનો ઝવેરાતનો ધંધો હતો. તે સિવાય તેઓ શરાફી-નો ધંધો પણ કરતા હતા. એમનો શરાફીનો ધંધો વિકાસ પામતાં પામતાં બહુ વિશાળ પાયા ઉપર મંડાયો. હવે શાંતિદાસ પાદશાહના શરાફ બન્યા હતા. શાહજહાન પાદશાહ બહુ શોખીન હતો. ઊંચા ઝવેરાતનો એને ભારે શોખ હતો. એણે ૭ કરોડ રૂપિયાના ખર્ચે મયૂરાસન નામનું સિંહાસન પોતાને માટે બનાવરાવ્યું હતું. એની એ પીંછીઓમાં અતિમૂલ્ય રત્નો આખા હિંદમાંથી એણે ભેગાં કરાવીને જડાવ્યાં હતાં. શાંતિદાસ ઝવેરીએ બાદશાહને ઘણાં રત્નો ભેગાં કરી આપ્યાં હતાં. આથી પાદશાહની એમના ઉપર મહેરબાની ઉતરી હતી. તે સિવાય બાદશાહે કંદહાર ઉપર ૭ વખત મોટી ચડાઈઓ મોકલી હતી. એમાં એ નાશીપાસ થયો હતો. કંદહાર જીતાયું નહિ; પરંતુ એ ચડાઈઓ પાછળ મોટો ખર્ચ થયો હતો. આ રીતે શાહજહાન બાદશાહને જ્યારે જ્યારે મોટી રકમની જરૂર પડતી ત્યારે ત્યારે શાંતિદાસ ઝવેરી તેને એની રકમ પૂરી પાડતા હતા.

શાંતિદાસ [illegible]

સંખેશ્વરના દેવળો તેમજ કેસરીઆજીના દેવળો ઘણાં પ્રાચીન વખતથી અસ્તિત્વમાં છે. તે સિવાય ત્રણ પોશાળો અમદાવામાં, ચાર ખંભાતમાં, એક સુરતમાં અને એક રાધનપુર પોશાળ (ઉપાશ્રય) શાંતિદાસના વહીવટ અને કબજા નીચે છે. આ સ્થાનો જૈનોને આપવામાં આવ્યાં છે, એટલે કોઈએ તેમાં દખલ કરવી નહિ.

આ ફરમાનમાં અમદાવાદમાં જહાંગીરની પરવાનગીથી ઐતિહાસિક ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના દેરાસરજી માટે પણ કોઈએ દખલ ન કરવા જણાવેલ છે.

શાંતિદાસ શેઠ માત્ર અમદાવાદના નગરશેઠ અને પાદશાહના અમીર નહોતા, પરંતુ તેઓ આખા હિંદના શ્વેતાંબર જૈનોના મુખ્ય નાયક અને વડીલ હતા. ઘણાં મોટાં તીર્થો–મંદિરોનો વહીવટ તેમના હાથમાં હતો. તેઓ જૈનોના પ્રતિનિધિ તરીકે પાદશાહ પાસે અરજી કરી એમના ફરમાનો મેળવતા હતા. તેઓ એ માટે ભારે સંપત્તિ અને શક્તિ ખર્ચતા હતા.

પાલીતાણા જૈનોનું મોટામાં મોટું તીર્થસ્થાન હતું અને હજી પણ છે. મુગલાઈ સત્તા દરમિયાન એની સલામતી માટે જૈનોને અત્યંત ચિંતા ભોગવવી પડતી હતી, કારણ સૌરાષ્ટ્રમાં રાણપુર અને પાલીતાણા પાસેના માંડવી ગામે મુગલાઈ થાણા મુકાવાથી ધર્માંધ મુલ્લાઓની કદાચ ત્યાં દખલ થવાનો ભય રહેતો હતો.

આ સમયમાં તીર્થરક્ષણ માટે કેટલી મુશ્કેલીઓ ભોગવવી પડતી હતી તેનો હમણાં આપણને સહેજ પણ ખ્યાલ આવે નહિ. જૈનો અને હિંદુઓને માટે એ ભયંકર સમય હતો. એવા અત્યાચારના સમયમાં એમણે પોતાના ધર્મસ્થાનોનું રક્ષણ કર્યું એ

મહાન્ ચમત્કાર છે. ચારે તરફ અગ્નિનો દવ લાગ્યો હોય તેવા સમયમાં ધર્મને બચાવવા જેટલું આ કઠીન કામ હતું, છતાં શાંતિદાસ શેઠે કુનેહથી અકબર અને જહાંગીરના રાજ્યઅમલ દરમિયાન રાજ્યસંબંધ વધારીને સનદો મેળવી હતી. આટલું જ નહિ પણ ધર્મઘેલા શાહજહાંન પાસેથી પણ શાંતિદાસે અમુક મથકે તેવા તીર્થ સ્થળવાળાં ગામ ઇજારે રાખવા અને તો તે તીર્થોના સ્વતંત્ર જૈનોના કબજા ભોગવટાની સનદો મેળવી લેતા. સને ૧૬૫૬ ની એક સનંદમાં પાલનપુર તરફ આવેલ જે તીર્થવાળું શ્રી શંખેશ્વર ગામ શાંતિદાસે ઇજારે રાખવાનું લખ્યું છે અને તે જ જમાનાના બીજા ફરમાનમાં ગુજરાતના અધિકારીઓને ઉદ્દેશીને લખવામાં આવ્યું હતું કે "શાંતિદાસ ઝવેરી જે અમારા અમીરોમાં મુખ્ય છે તેમણે એવી રીતે જાહેર કરી છે કે મોજે પાલીતાણામાં શેત્રુંજયના દેરાસર [illegible] છે. [illegible] જાત્રાળુઓ મોટી સંખ્યામાં આવે છે. [illegible] ગામ ઇનામ તરીકે [illegible] જાહેર કરવામાં આવે છે કે આ ગામ ઇનામ તરીકે [illegible] આપવામાં આવ્યું છે. [illegible] અધિકારીઓએ એના કામની [illegible] [illegible] નહિ અને [illegible] દેવામાં આવે."

[illegible]

શાંતિદાસ શેઠની હૈયાતીમાં જ એના પુત્રો વહીવટ કરતા હતા. ત્યારે તેઓ માત્ર કોઇ ધાર્મિક હિતનું રાજ્યકારી કામ હોય તો જ સલાહ દેવા સિવાય બધો વખત પૂજાપાઠ, ધ્યાન, સ્મરણ અને વ્યાખ્યાન-વાણી સાંભળવા(દેવ-ગુરુભક્તિ)માં પસાર કરતા હતા. એમના મોટા ભાઇ અલગ થઇ ગુજરી જવાથી તેના પુત્રોની પણ અલગ પેઢીઓ ચાલતી હતી. આ રીતે શાંતિદાસને છોકરાંને ઘેરે છોકરાં એટલે પૌત્ર-પરિવાર બહોળો અને સુખી હતો. એમની દોલત હવે કરોડોની ગણાતી હતી. એમણે પોતાના હાથે ખૂબ દાન કર્યું, મંદિરો બંધાવ્યાં, સંઘો કાઢયા હતા અને સાધુઓની સેવા કરી હતી, એટલું જ નહિ પણ દુકાળીઆઓને નિભાવ્યાં હતાં, પાંજરાપોળ સ્થાપી હતી. મહાજનમાં તેઓ અગ્રપદે હતા. પાલીતાણા અને ગિરનારના મંદિરોનો વહીવટ પણ તેમણે સંભાળેલો.

નગરશેઠની મોટી હવેલી હતી. સિંહદ્વાર પાસે રાજ-દ્વારની પેઠે નોબતો વાગતી હતી. એને ત્રણ ડેલીઓ હતી. પહેલી ડેલી ઉપર હથિઆરબંધ આરબોની બેરખ બેસતી હતી. બીજી ડેલી ઉપર ભૈયાઓની ચોકી હતી. ત્રીજી ડેલી ઉપર રાજપુતોની ચોકી હતી. શેઠને મસાલ તથા છડી રાખવાની શાહી પરવાનગી હતી. બારે દબદબા અને ઠાઠમાઠથી શેઠનું કુટુંબ રહેતું હતું. પાંચસો ઘોડાં, સેટલી જ ગાયો, ભેંસો શેઠને ત્યાં રહેતાં. પાર વગરના બાગ, સીગરામ, રથો, પાલખીઓ રાખતા હતા. જ્યારે જૈનોનો રથયાત્રાનો વરઘોડો નીકળતો ત્યારે સોના ચાંદીના સાજવાળા વાહનો શેઠને ત્યાંથી આવતાં હતાં. શેઠની હિંદના ઘણા ભાગોમાં આડતો અને દુકાનો હતી. ઝવેરાતનો વેપાર અને શરાફીની બેઠો શેઠ નીભાવતા હતા.

શાંતિદાસનો વંશવિસ્તાર નીચે મુજબ હતો—

શાંતિદાસ—ચાર ઓઝો

રૂપા	કપુર	ફુલા	વાઘી
પનાજી	રતનાજી	કપુરચંદ	લક્ષ્મીચંદ
	૧૬૨૯	૧૬૩૮	૧૬૪૦

આ સિવાય પાછળથી એમને માણેકચંદ નામનો પુત્ર થયો હતો, જેનો વંશપરિવાર અત્યારે સુરતમાં નિવાસ કરી રહ્યો છે.

શાંતિદાસના મૃત્યુ માટે જુદા જુદા મતો છે, પરંતુ રાજસાગરસૂરિ નિર્વાણ રાસ નામના પુસ્તકમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે—

સંવત સતરઈસ વરસ પનરોત્તરિ, અમદાવાદ માંહ આધાર; શાહ શાંતિદાસ સુરલોકિ ગયો, તિહાં અમ્હે હવું નિરધાર.

આ ઉપરથી શેઠ શાંતિદાસનો સને ૧૬૫૯ (સંવત ૧૭૧૫) માં સ્વર્ગવાસ થયો હતો. આ વખતે શાંતિદાસની વય ૭૦ વરસ લગભગ હોવા જોઈએ. [illegible]

(૨) લખપતિ લક્ષ્મીચંદ

શાંતિદાસ શેઠે ધંધા વહીવટની ઉપાધ છોડી દીધી એટલે તેનો વહીવટ તેમના પુત્ર લક્ષ્મીચંદે સંભાળી લીધો હતો.

દરમિયાન સને ૧૬૫૭ માં પાદશાહ શાહજહાં સખ્ત બીમાર થયો. એ વખતે તેના ચાર પુત્રો પૈકી પાટવી દારાશાહ દીલ્હીમાં હતો, બીજો સુજા અબદુલ્લા બંગાળનો સૂબો હતો, ત્રીજો આરંગઝેબ દક્ષિણનો સૂબો હતો અને ચોથો મુરાદશાહ ગુજરાતનો સૂબો હતો. પાદશાહની માંદગીના ખબર સાંભળીને અને પાટવી કુંવરની નરમાઈનો લાભ લઈને બાદશાહત સ્વાધીન કરવા સૌએ તૈયારી કરી. મુરાદબક્ષે પણ અમદાવાદમાં પોતાને પાદશાહ તરીકે જાહેર કર્યો. મસ્જીદમાં એને નામે ખુતબા પઢાવવામાં આવ્યા. શાહજહાનના ચારે પુત્રો રણે ચઢ્યા. મોટા સૈન્યો તૈયાર થવા માંડ્યાં. આ સમયે મુરાદબક્ષને આર્થિક મદદની જરૂર પડી, જે લક્ષ્મીચંદ શેઠે પુરી પાડી. આ પ્રસંગે મુરાદબક્ષે શ્રીશત્રુંજય તીર્થ માટે નવી સનંદ કરી આપી. તેમાં એણે પોતાને બાદશાહ ગાઝીના નામથી ઓળખાવ્યો છે. એ સનંદમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે તાલુકે

પાલીતાણા જેને શેત્રુંજય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તે શાંતિદાસ ઝવેરીને ઇનામ તરીકે આગલી સનદોથી બક્ષવામાં આવેલ છે. તે સનદો છતાં પણ શાંતિદાસ ઝવેરીએ નવી સનદની માંગણી કરી છે. આથી ફરમાવવામાં આવે છે કે આ પરગણાને શાંતિદાસ ઝવેરીના ઇનામી પરગણા તરીકે ગણવું. તા. ૨૦ જુન ૧૬૫૮ ના આ નવી સનંદ કાઢવામાં આવી છે. નવી સનંદ કરાવવાનું કારણ નવા બાદશાહનું રક્ષણ આગળથી મેળવી લેવાનું હતું.

ઔરંગઝેબે કુરાન ઉપર સોગંદ લઈ પોતે ગાદી [illegible] વિચાર રાખતો નથી અને મક્કા જઈ ફકીર થવા ઇચ્છે છે એવી રીતે મુરાદબક્ષને સમજાવી એને પોતાના પક્ષમાં લીધો એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વાત છે. ઔરંગઝેબ અને મુરાદના સંયુક્ત સૈન્યોએ દારા શિકોહને સામુગઢ પાસે સખત હાર આપી. દારા નાઠો. સંયુક્ત સૈન્યે એની પૂંઠ પકડી. ઔરંગઝેબે મુરાદના મદદગારોને લાંચ આપી મુરાદને ખૂબ મદ્યપાન કરાવ્યું. એ કેફમાંના ભાન વગરનો [illegible] ઔરંગઝેબે મોટા સૈનિક અધિકારીઓ અને સેનાધ્યક્ષ [illegible] મુરાદની કેદી [illegible] [illegible] (૫ જુલાઈ ૧૬૫૮)

[illegible]

દાની પૈકી સુરતની ઉપજમાંથી રૂ. ૧૫૦૦૦૦, ખંભાતની ઉપજમાંથી રૂ. ૧૦૦૦૦૦, ભરૂચની ઉપજમાંથી ૫૦૦૦૦, વીરમગામની ઉપજમાંથી રૂ. ૪૫૦૦૦ અને મીઠાની ઉપજમાંથી રૂ. ૩૦૦૦૦ એ રીતે ૫૫૦૦૦૦ લક્ષ્મીચંદ શેઠને ભરી દેવાને ગુજરાતના સૂબા ઉપરનો રૂક્કો લખી મોકલ્યો હતો.

પરંતુ ધાર્યું કોઇનું થતું નથી. મુરાદને ઔરંગઝેબે દગાથી મથુરામાં પકડીને કેદ કર્યો છે તેવા ખબર મળતાં લક્ષ્મીચંદ વગેરે ભાઇઓએ મળી શાંતિદાસ શેઠને બધી વાત કરી.

શાંતિદાસ ઝવેરી રાજકુટુંબના સ્વભાવ, રીતભાતના ખૂબ પરિચિત હતા. તેમણે પુત્રોને શાંતિથી સમજાવ્યું કે–

"ધીરધાર એ તો આપણો ધંધો છે. મુરાદબક્ષને નાણા આપી આપણે તીર્થરક્ષાના ફરમાનો એની પાસેથી મેળવ્યાં છે. હવે એ તો કેદમાં પડ્યો છે. હું સમજું છું ત્યાં સુધી ઔરંગઝેબનો ડંખીલો સ્વભાવ જોતાં હવે મુરાદ જેલમાંથી નીકળે તેમ નથી. આપણા નાણાં અને આપણા ધર્મ બંને ઉપર મહાસંકટ આવ્યું છે. આપણે મુરાદબક્ષના પક્ષના છીએ એમ મનાય છે, એટલે આપણા માટે કસોટી છે. આ બાબતમાં લક્ષ્મીચંદ તમારું ધ્યાન શું પડે છે?"

"બાપુજી, ઔરંગઝેબ ખારીલો અને અંટસવાળો માણસ છે. તે આ ધમ્યું સોનું ધૂળ મેળવે તેવો છે તેથી જ આપની સલાહ લેવા આવ્યા છીએ."

"ખરું છે. ઔરંગઝેબ ભયંકર માણસ છે. આપણા ધર્મનો મહાન્ શત્રુ છે. મને તો આપણાં નાણાં કરતાં આપણાં મંદિરોની ભારે ચિંતા થાય છે. એ પાપી શું નહિ કરે તે કહેવાય નહિ."

"બાપા, કોઈને મોકલી અથવા વચ્ચમાં રાખીને આપણે એને મનાવી ન શકીએ !"

"નહીં તેમ બની શકે તેવું નથી. વચ્ચલો આદમી માત્ર દલાલી ખાશે અને કામ કરશે નહિ. ઔરંગઝેબનો કોઈ મિત્ર નથી. એની પાસે કોઈનું ચલણ નથી."

"કોઈ બેગમ મારફતે લાગવગ ન લગાવી શકીએ ! બધી બેગમો આપણને ઓળખે છે. થોડા દાગીના ભેટ કર્યું તો બેગમો ખુશીથી એ કામ કરશે."

"અને તે પણ યોગ્ય લાગતું નથી. ઔરંગઝેબની આ બેગમો માત્ર રમકડાં છે. એનું પ્રિય પાત્ર કોઈ નથી. એ [illegible] છે. કોઈનું પણ માને તેમ નથી."

"બાપા, એમના [illegible] કુમાર સુલતાન આઝમની માતા ઉપર [illegible] મહેરબાની છે. પરંતુ [illegible] એના ઉપર અત્યંત પ્રેમ [illegible] ઔરંગઝેબ [illegible]

[illegible]

" નહિ એ જ ઉત્તમ રસ્તો છે. વાઘને એના પીંજરામાં જઈને
ડવો જોઈએ. ના પાડશે તો પણ આજ છે તે કરતાં સ્થિતિ
બગડવાની નથી. મહેનત કરવી તે આપણું કામ છે. મને ખાત્રી
કે હું તેને સમજાવી શકીશ."

શાંતિદાસ પાદશાહને મળવા દીલ્હી ગયા. ઔરંગ-
જેબને ચોતરફથી વિજય મળવાના ખબર આવવાથી આજે તે ખુશ
મીજાજમાં હતો. શાંતિદાસ આ તકે તેમને મળવા ગયા અને કુર-
નસી બજાવી ઊભા રહ્યાં.

" કેમ શાંતિદાસ ઝવેરી કુશળ છો ને? તમે તો બહુ વૃદ્ધ થઇ
ગયા લાગો છો?"

" હા જહાંપનાહ, મને વૃદ્ધાવસ્થાએ ઘેર્યો છે ખરો,
પરંતુ પાદશાહ સલામતની ફતેહથી નવું જોમ આવતાં આપ હજુર-
ની સલામીનો લાભ લેવા આવ્યો છું."

" અચ્છા, ઝવેરી તમે તો અમારી શહેનશાહતના જૂના ને
વફાદાર સેવક છો તે અમારા ધ્યાનમાં છે."

" હા, નામવર. બડાદાદાજી અકબરશાહ પાદશાહ અને દાદાજી
જહાંગીર શાહના વખતથી અમને બાદશાહી ઝવેરી અને અમીરાતનું
માન આપવા માટે અમે શહેનશાહતના ઋણી છીએ."

" તમારી હકીકત બરાબર છે, મોગલ બાદશાહી સાથેનો
તમારો પચાસ વર્ષનો ઝવેરીનો સંબંધ અને અમીરાતનો દરજ્જો
અમારા ધ્યાનમાં છે. ને અમો પણ તે સંબંધ ચાલુ રાખવાને
ફરમાન કાઢવાના છીએ."

"આપ નામવરની નીગાહને માટે અહેસાન માનું છું. આપ પાદશાહની ચડતી કિસ્મતમાં આપ હજુર નજરાણું ધરવા આવ્યો છું તે સ્વીકારવા વિનંતિ છે."

ઔરંગઝેબને નાણાંની ઘણી જરૂર હતી. એટલે શાંતિદાસે નજરાણાની વાત મૂકતા તેના મન ઉપર અજબ અસર થઈ. અણી ટાંકણે ખુદાએ જ શાંતિદાસને મોકલેલ હોય તેમ તેને લાગ્યું. તેણે હસીને કહ્યું: "ઝવેરી, મરહુમ તમારો શહેનશાહ સાથે નિકટ સંબંધ છે, તેમાં આવા વિવેકની શું જરૂર હતી?"

"નામદાર, અમારો શાહજાદા સાથેનો સંબંધ ઝવેરી ને [illegible] જ નથી પણ [illegible] છે. ને કે હાલમાં અમારી [illegible] છે. તે [illegible] [illegible] કામ પડ્યું થયું નથી. [illegible] ઉપર થઈ હશે, પરંતુ [illegible] અમારી [illegible] આપના [illegible] [illegible] સ્વીકારવા [illegible]"

"[illegible] વિવેક [illegible] અમારી [illegible]"

[illegible]

સંભાળશો તેવી મને ખાત્રી છે."

નવા રાજ્યઅમલમાં દરેક કોમોને રાજી રાખવાની નીતિની કિંમત ઔરંગઝેબ સમજતો હતો અને આજે અણીના વખતે શાંતિદાસે વગરમાગી મદદ કરી આપી નિઃસ્વાર્થ માગણી કરવાથી તેના તરફ માન વધ્યું. જવાબમાં પાદશાહે જણાવ્યું કે—

"ખુદાના દરબારમાં રંજ ન થાય તે અમારી ઇચ્છા છે. તે માટે તમને સનંદો મળી જશે. તમારા જેવા શાનશાહતના સરાફ છે તે માટે અમારે મગરૂર થવા જેવું છે. તમે ખરે વખતે ધીરેલા લાખો રૂપીયાની રકમો પતતી નથી તેમ કહ્યું તેમાં કંઇ સમજાતું નથી. કહો તેમાં અમારી મદદની કંઈ જરૂર છે ?"

"અમારા તીર્થરક્ષણ માટે સનંદ કાઢવાને આપ નામદારે અભય વચન આપીને જૈન જેવી શાંતિપ્રિય અને વફાદાર કોમની કદર કરી છે. અમારી લાખો રૂપીઆની ધીરધાર પતાવવામાં આપ નામદારે બતાવેલ લાગણી માટે ઋણી છું. અમારી ધીરધાર વેપારીઓ ઉપરાંત આ શાનશાહતમાં પણ છે. મુરાદબક્ષે શાન-શાહતના નામે સાડાપાંચ લાખ રૂપિયા ઉપાડેલા છે, તે આપ નામદારના જાણવામાં હશે."

પોતાના વિરોધી મુરાદબક્ષનું નામ સાંભળીને ઔરંગઝેબ ચમક્યો હોય તેમ પૂછ્યું. "મુરાદબક્ષને એ નાણાં શા માટે આપ્યાં ? એવા ઉપાડને શાનશાહત સાથે શું સંબંધ ?"

"જહાંપનાહને મારી નમ્ર અરજ છે કે રાજ્યસત્તા પાસે અમારું ભજ શું ! ગુજરાતના સૂબાપદેથી એ નાણાં અમારી પાસેથી લેવાયાં હતાં. એના દસ્તાવેજો ઉપર પાદશાહી સહી સિક્કો મારવામાં આવ્યાં છે. અમે કોઈ વ્યક્તિને આપ્યાં નથી. અમે

રાજ્યને ધીર્યાં છે. આપ નામદાર અમારી સ્થિતિ વિચારી જુએ; સત્તા પાસે શાણપણ શું કામ આવે ? આપ અમારા વેપારને ટેકો આપનાર છો, તે માટે અહેસાનમંદ છું. અમારી દાદ સાંભળવી તે આપના હાથમાં છે."

"તમે અરજી રાખી જાઓ. હું વિચાર કરી જોઈશ."

શાંતિદાસ પાદશાહને નમન કરી રાજી થઈ પાછા ફર્યા. કેટલા દિવસોમાં નીચે મુજબનું બાદશાહી ફરમાન જાહેર થયું.

મોહોર (મોહોરી અક્ષરમાં) શાહ મહમદ ઓરંગઝેબ આલમગીરનું મહાન ફરમાન.

અમારી મહેરબાની મેળવનારા ગૈરતખાનને [illegible] જણાવવામાં આવે છે કે અમોએ મહાન શાંતિદાસને [illegible] બાદશાહની મુલાકાતનું મોટું માન આપ્યું હતું. એને [illegible] [illegible]

[illegible]

ચાલવામાં કામ લાગે. (ઓગસ્ટ ૧૦, ૧૬૫૮)

બીજું ફરમાન તારીખ ૩૦ જાનેવારી ૧૬૫૯ નીકળ્યું જેમાં ખુદાના દયાળુ અને પવિત્ર નામથી અબુલ મુઝફ્ફર મહમદ ઔરંગઝેબ બાદશાહ આલમગીર ગાઝી બહાદુરની સહી-સીક્કાથી જણાવ્યું છે કે—

"અમારા હમણાના અને ભવિષ્યના અધિકારીઓને જણાવવામાં આવે છે કે શાંતિદાસના પુત્ર લક્ષ્મીચંદે જાહેર કર્યું છે કે તેના ઘણા પૈસા આ પ્રાંતના અધિકારીઓ અને લોકોને ધીરવામાં આવ્યા છે. તેઓ એ નાણાં આપતા નથી અને ખોટાં બહાનાં કાઢે છે. આથી એ નાણાં અપાવવા એણે મહાન્ શાહી સરકારને નમ્ર અરજ કરી છે.

આથી ફરમાવવામાં આવે છે કે આ મહાન્ ફરમાન જે જગત આખામાં માન્ય છે તેથી પૂરતી તપાસ કરીને હિસાબ દસ્તાવેજો જોઇ તપાસી એને નાણાં અપાવવામાં મદદ કરવી. કોઇ પણ ખોટી રીતે નાણાં અટકાવે નહિ તે માટે ધ્યાન દેવું."

ઔરંગઝેબે જૈન તીર્થોની સ્વતંત્રતા અને રક્ષણ માટે સને ૧૬૬૦ માં એવું મહાન્ ફરમાન કાઢ્યું હતું કે—"સહસ્રકિરણના પુત્ર શાંતિદાસ ઝવેરી—જે જૈન છે તેણે પાદશાહ પાસેથી ખાસ મહેરબાની માંગી છે. એણે સૈન્યને કૂચ કરતી વખતે રાશન અને ખોરાક પૂરો પાડવાની મોટી નોકરી બજાવી છે અને બદલામાં શાહી મહેરબાની માંગે છે. આથી પાલીતાણા (જે અમદાવાદ નીચે આવ્યું છે) ગામ, તેમાંનું મંદિર જે 'શેત્રુંજ ડુંગર'ના નામથી ઓળખાય છે તે સર્વ અમે ઉપરના ઝવેરીને આપી દઇએ છીએ. ત્યાં

જે ઘાસ ઊગે છે તેમાં શ્રાવકોનાં જનાવરો ચરે. આ પર્વત ઉપર
લાકડાં અને બળતણ પણ શ્રાવકોના ઉપયોગ માટે છે. અધિક
કોઈપણ અધિકારીઓએ આમાં ફેરફાર કરવો નહિ.

તે સિવાય જૂનાગઢમાં ગિરનાર અને સિરોહીમાં આબુ ના[illegible]
પર્વતો છે. આ બંને પર્વતો પણ અમે શાંતિદાસ ઝવેરીને આપી[illegible]
છીએ. આથી અધિકારીઓને ફરમાવવામાં આવે છે કે એનો કો[illegible]
વારો તેને કરવા દેવો અને કોઈ રાજાએ એમાં તકરાર કરવી નહિ
એની પાસેથી દર વર્ષે સનંદ માગવી નહિ. આ બાબતમાં કો[illegible]
[illegible] અને [illegible] ગુન્હેગાર [illegible]
મંજૂરી [illegible] સનંદ એને આપવામાં આવી છે." [illegible]

શ્રી શાંતિદાસ [illegible] પોતાની ઊંચી પાયરાની મુલાકા[illegible]
[illegible] હેયાત રહેતા.

[illegible]

[illegible]

અને કાલે પાછા બીજા તૈયાર થઇ જાય. ઔરંગઝેબ દક્ષિણને સર કરી શકયો નહિ. એનું સામ્રાજ્ય નબળું બની ગયું. બહારથી જેવી ને તેવી જ જાહોજલાલી દેખાડવા છતાં અંદરથી પોલાણ થઇ ગયું હતું.

ઔરંગઝેબના અવસાન પછી એમના પુત્રો મુઆઝીમ, આઝમ અને કરમબક્ષ વચ્ચે કુટુંબકલેશ થયો. રાજ્યગાદીને માટે ત્રણ પેઢીઓ થયા ચાલ્યું આવતું હતું તેમ લડાઇઓ થઇ.

તે વખતે મુઆઝીમ કાબુલ અને લાહોરનો સૂબો હતો. તેણે ઔરંગઝેબના મરણ પછી પોતાનો પાદશાહ બહાદુરશાહ તરીકે રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો.

ઔરંગઝેબના બીજા પુત્ર આઝમે પણ પોતાને પાદશાહ તરીકે જાહેર કર્યો હતો તેથી બંને ભાઇઓ વચ્ચે ચંબલ નદી પાસે મોટી લડાઇ થઇ. જેમાં આઝમનો પરાજય થયો ને તે માર્યો ગયો. બહાદુરશાહે વિજયી થઇ દિલ્હીનો કબજો લીધો. બીજાપુરમાં ઔરંગઝેબનો ત્રીજો પુત્ર કરમબક્ષ ગવર્નર હતો. એણે પણ પાદશાહ તરીકે પદાભિષેક કરાવ્યો પરંતુ બહાદુરશાહે એનો પણ પરાજય કર્યો. હૈદ્રાબાદમાં મોટું યુદ્ધ થયું. કરમબક્ષ માર્યો ગયો. છેવટે બહાદુરશાહ નિષ્કંટક પાદશાહ થયો.

શેઠ લખમીચંદ બહાદુરશાહને લાહોર જઇ મળ્યા. સારી રકમની ધીરધાર કરી લશ્કરને લઇ જવા લાવવા માટે સાધનો પૂરાં પાડ્યાં. રાશન પણ પૂરું પાડયું.

આ રીતે શેઠ લખમીચંદે ઔરંગઝેબ અને તે પછી પાદશાહ બહાદુરશાહની મહેરબાની મેળવી હતી. પાદશાહ માટે અને બેગમો માટે કુલ ઝવેરાતની ખરીદી શેઠને ત્યાંથી થતી હતી. શેઠ પાદશાહને નાણાં પણ ધીરતા હતા.

મહાબતખાન પોતે વિદ્વાન, શાણો, ઉદાર, દયાળુ અને ધર્મની બાબતમાં સમભાવી હતો. આથી તે લોકપ્રિય થયો. નગરશેઠને પાદશાહી સંબંધમાં પડેલી કાળજી પાલીતાણા વગેરે તીર્થોનું [illegible] જળવાય તે માટે બાદશાહી સનંદ મેળવવાની રહેતી. મહાબતે પણ તેને જૈન તીર્થોના સંરક્ષણ અને નગરશેઠના અધિકારની સનંદ આપી એના માન અકરામ ખૂબ વધાર્યાં. એને પ્રથમ પંક્તિના અમીરો [illegible] પાલખી અને છત્રી-મશાલનું માન આપ્યું. [illegible] કરતા પણ વધારે જાહોજલાલી અને માન-મરતબો ભોગવ્યાં. [illegible] હોય તેમ પાંચસો હથિયારબંધ સિપાઈઓ તેની [illegible] તેની તહેનાતમાં રહેતા હતા. તેનો શાહજાદી ઠાઠ હતો. પાદશાહની તેમના ખર્ચે પૂરી મહેરબાની હતી.

મહાબતખાને સને ૧૭૦૭ થી સને ૧૭૧૪ સુધી [illegible]

એનો નાનો ભાઈ આઝીમશાહ એના હાથે માર્યો ગયો એટલે પોતાના પિતાનું વેર લેવાને માટે એના પુત્ર ફરૂખશિયરને એની રાજ્યપુત માએ ચડાવ્યો. એણે બંડનો ઝંડો ઉપાડ્યો. આ વખતે દિલ્લીમાં રહેતા સૈયદ હુસેનઅલીખાં તથા તેનો ભાઇ સૈયદ અબ્દુલાખાં (અલ્હાબાદનો સૂબો) માથાભારે માણસો હતા. તેઓ ફરૂખશિયરની પડખે ચડયા અને લખમીચંદ શેઠ પાસેથી નાણાંની મદદ માગી. લખમીચંદે સમય વર્તી નાણાં ધીર્યાં. સૈન્યને માટે વાહનો અને રાશન પૂરાં પાડ્યાં. ફરૂખશિયરે બાદશાહને હરાવી મારી નંખાવ્યો. પોતે શાહની પદવી ધારણ કરી. આ સમયે લખમીચંદ શેઠે વૃદ્ધાવસ્થાને અંગે વ્યવહારિક તેમજ રાજદ્વારી કામકાજ પોતાના પુત્ર ખુશાલચંદને સોંપીને પોતે આત્મસાધના અને ધાર્મિક પ્રવૃતિમાં શેષ જીવન વીતાવ્યું હતું.

(૩) ખુશાલશાની ખાનદાની

"બાદશાહ સલામતના પ્રતીનિધિ સુબાસાહેબની પરવાનગીની શું તમને જરૂર નથી ?"

"ના, બીલ્કુલ જરૂર નથી."

"હું સુબાસાહેબ પાસે જઇને આપની વાત કહું ? હાથી, ઘોડાં, રથો સાથેની સ્વારી સુબાસાહેબની પરવાનગી વિના નીકળી શકે નહિ તેમ તેઓ નામદારે ફરમાન કર્યું છે."

"ઠીક છે. તમે તમારે સુબાસાહેબને કહો કે ખુશાલશા આવી પરવાનગી લેવાની સાફ ના પાડે છે."

"ઠીક છે. હું તો કહીશ, પરંતુ આવી સાદી પરવાનગી મેળવતાં તમને શું નુકશાન છે ? સુબાસાહેબ કંઇ તેના માટે કર કે નાણાં લેવા માંગતા નથી."

"ખરી વાત, પરંતુ એક નવું લાકડું ઘુસ્યું એટલે તેની પાછળ બીજું લાકડું તૈયાર રહે છે. આજે કર કે પૈસા નહિ લ્યો, પરંતુ ભવિષ્યમાં એવું નવું લફરું ઘુસાડતાં શી વાર લાગે? ભગવાનની ભક્તિમાં આવો નવો રિવાજ અમો નહિ કરીએ."

"પરંતુ તે દેશનો સુબો છે એટલે એનું માન તો જાળવવું જોઇએ ને ?"

"તે અમે જાળવતા આવ્યા છીએ અને જાળવતા આવશું. પણ આ બાબતને અમે ઘણી ગંભીર ગણીએ છીએ, એટલે નવું લાકડું સ્વીકારવા કબૂલ થશું નહિ."

"શા માટે ભગવાનને રોષ વહોરી લ્યો છો ? તમે તો વેપારી વાણીઆભાઇ છો. તમારે વળી સુબા સાથે તકરારો કેવી ? જોરાવરી કરશો તો નુકશાની ખમવી પડશે." સંદેશવાહકે દમદાટી આપતાં કહ્યું.

"અમે ખુશીથી બધી મુશ્કેલીઓ સહન કરશું. ફીકર કાંઈ નહિ. વેપારીવાણીઆ જરૂર છીએ, પણ કાંડામાં ચૂડીઓ નથી પહેરી."

"પરિણામ ઘણું ખરાબ આવશે."

"ભલે આવે. અમને અમારો ભરોંસો છે."

પોતાના પ્રતિનિધિની સાથે થયેલી ઉપલી વાત સાંભળી સૂબેરાનો પારો ચઢી ગયો. તેણે શેઠને પોતાની પાસે બોલાવવા માણસ મોકલ્યું.

"સૂબાસાહેબ તમને બોલાવે છે." માણસે કહ્યું.

"તેમનું મને કામ છે. આવી શકીશ નહિ."

"ફરી આવશો? બાદશાહી હાકેમનો આ શું અપમાન છે!"

"બાદશાહી ફરમાનને માથા ઉપર ચઢાવું છું, પરંતુ સૂબેદારના મનગમતા ફરમાનને નહિ. સૂબાને કહો કે નગરશેઠ ખુશામત કરવા ના પાડે છે."

[illegible]

[illegible]

જતાં સૂબાએ કડક હુકમો છોડ્યા. એના પેટા અધિકારીઓએ ધીરજથી આનો ઊકેલ લાવવા વિનંતિ કરી જોઇ, પરંતુ સૂબાએ એમને ધુત્કારી કાઢ્યા. તેણે આજ્ઞા કરી, "જાઓ હુકમ પ્રમાણે અમલ કરો ને એ વેપારીને પકડી મારી હજુરમાં હાજર કરો."

સૂબેદાર દિલાવરખાન પચાસ ઘોડેસ્વાર સૈનિકોને લઇ ઝવેરીવાડમાં પહોંચ્યો. પોળમાં પ્રવેશ કરવા જાય છે ત્યાં તો સામેથી અવાજ આવ્યો.

"ખબરદાર, પરવાનગી વગર અંદર આવશો નહિ."

"અમે શાહી પાયગાના સ્વારો છીએ."

"અમે તે હો પણ અંદર આવી શકશો નહિ." પચાસ લાંબી બંદૂકોની નળીઓ તેમની છાતી સામે નોંધાઇ રહી હતી.

"તમે કોણ છો? કોની પરવાનગી જોઇએ છીએ?" દિલાવરખાને આગળ આવી પૂછ્યું.

"અમે આરબો છીએ. અહીં દાખલ થવા માટે નગરશેઠની પરવાનગી જોઇશે."

"અમદાવાદના પાદશાહી શહેરમાં બાદશાહી સૈન્યને અટકાવવાના પરિણામો તમે જાણો છો?"

"તે સાથે અમારે સંબંધ નથી. અમે માલીકનું લુણ હલાલ કરીએ છીએ."

"તમને એક એકને પકડીને ભયંકર રીતે રીબાવવામાં આવશે. શાહી ફરમાનની વિરુદ્ધ ચાલી તમારે અમારા દેશમાં રહેવું છે! તમો જાનમાલથી માર્યા જશો. શાહી સૈન્યને રસ્તો આપો."

"અમારી બંદુકો સાજી છે. દારૂગોળો પુષ્કળ છે. હમણાં જ

તમારાં મુડદાં કુળનાં કાગડા ચૂંથી નાખશે, માટે ધમકી આપ્યા સિવાય ચાલ્યા જાઓ."

દિવાનખાને ચારે તરફ આરબોનો ભારે જમાવ લોકોની નજરથી છૂપો રહ્યો. અંદર જવું શક્ય નહિ એવું અને પાછા જવું પણ [illegible]. તે આરબોને ઓળખતો હતો. પ્રાણ આપશે પણ જવા દેશે નહિ. શું કરવું? તે માટે એ વિમાસણમાં પડેલ જે [illegible] જવું તો મૂએ એને આવતો કરી એની બેઆબરૂ કરે. એને [illegible] નોકરીમાંથી બરતરફ કરે. આગળ વધે તો આરબોની જાંબુવી [illegible] તેમની તેને ખબર હતી. સૂડી વચ્ચે સોપારી જેવી એની સ્થિતિ હતી.

[illegible]

"[illegible]

"[illegible]

"[illegible]

"[illegible]

"[illegible]

"[illegible]

"[illegible]

પોશાક પહેરી લીધો. પોતાનો ઘોડો મંગાવીને તે પણ ઝવેરીવાડ તરફ ચાલ્યો.

ઝવેરીવાડની આસપાસ ચારે તરફ ખાઇઓ ખોદીને ઉપર લાકડાના બીમ્બોને ઊભાં કરી તે ઉપર રેતીની ગુણીઓ ખડકીને આરબો પોતાની લાંબી બંદુકો તાકી ઉભેલા જોયા. એ મનમાં વિમાસી રહ્યો, પરંતુ હુકમ નીકળી ગયો હતો તે કોઇ રીતે ન પળાય તો આબરૂ જાય. એણે અમદાવાદમાં રહેલું કુલ પાંચસોનું સૈન્ય આ ઠેકાણે જમા કરવાનો હુકમ છોડયો. અહીં જ શાહી છાવણી મંડાઈ ગઇ. અમદાવાદના મધ્ય ચોકમાં મોટાં ઘમસાણની તૈયારીઓ થવા માંડી. નગરશેઠ મક્કમ હતા. સૂબો પણ મક્કમ હતો. મોટા યુદ્ધને આવતું જોઇ શહેરીઓ થરથરવા લાગ્યા. શહેરની વચ્ચો-વચ્ચ આવું યુદ્ધ ભારે આફતકારક હતું. ચારે તરફ બજારો, ઘરો, હવેલીઓ, મંદિરો, મસ્જીદો આવેલાં હતાં.

ચાર પાંચ કલાકની અંદર શાહી પાંચ સો માણસો હાજર થઈ ગયાં. તેઓ સૌ ગોઠવાઇ હથિયારબદ્ધ થઇ ઊભાં. આ તરફ આરબો પણ પોતાની બંદુકો જામગીરીઓ હાથમાં લઇ છોડવા તૈયાર થઇ ગયા. યુદ્ધ જામવાની પળો ગણાઇ રહી.

દિલાવરખાન સૂબાની નજદિક આવ્યો. એણે લશ્કરી સલામ કરી કહ્યું: "આપે જોયું ! આ આરબો ખાઇઓ ખોદી પડયા છે. રેતીની ગુણીઓ આસપાસ ગોઠવી દીધી છે. આપણા ઘોડેસ્વારો એના ઉપર કેવી રીતે હલ્લો કરી શકશે ? ખાઇમાંના આરબો આપણને સખ્ત નુકશાનીમાં ઉતારશે. તેઓ કેવા બંદુકો તાકનાર છે તે તો આપને માલુમ છે. આપણે આવી રીતે એમના ઉપર આક્રમણ કરીએ તે લશ્કરી નજરે મોટી ભૂલ ગણાશે."

"તારી વાત ખરી છે. ત્યારે હવે શું કરીશું?"

"એમના ઉપર તોપોનો મારો કરવો જોઈએ."

"એ વાત ઠીક છે. તોપો મંગાવો."

તરત જ હુકમ છૂટયા. ચાર તોપો લાવવામાં આવી.

પરંતુ બીજી તરફ આરબો પણ ચૂપ બેઠા નહિ તેઓ પણ [illegible] કરતાં દોડયા. નગરશેઠના વાડામાંથી [illegible] ને [illegible] ભરી લાવી તેને મોરચાઓ ઉપર ગોઠવી દીધી ને તેમાં [illegible] ભરવા લાગ્યા.

શહેર વચ્ચે ભયંકર ઉત્પાત મચી ગયો. શહેરના [illegible] [illegible] [illegible] જાણે જ નીકળી ગયા.

મહાજનના મોટા આગેવાનો તરત સૂબા પાસે આવ્યા.

"મહારાજ, શહેર વચ્ચે [illegible] છૂટશે. શહેરનો [illegible] [illegible] [illegible] વિનાશ થશે."

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]"

...નું નુકશાન થશે. પાદશાહને દિલ્લી પુછાવી લ્યો. આવું ...મ ઉપાડવા જેવું નથી."

"પાદશાહને મારે પુછાવવાની જરૂર નથી. મને સંપૂર્ણ ...છે."

"ત્યારે અમારે શું કરવું? વખત આપો એટલે ગાંસડા ...ટલાં બાંધી અમે રવાના થઇ બીજે ક્યાંઇ જઇ વસીએ. બે ...ખલાઓની લડતમાં ઝાડોનો ખો થાય. ભયંકર નુકશાન થશે. ...હેરનો ગીચોગીચ બજારનો ભાગ નાશ પામશે. કાંઇ વિચાર કરો."

શહેરના કોટવાળ, સુબેદાર, મનસબદાર સૌએ મહાજનની અરજને ટેકો આપ્યો. સુબો વિચારમાં પડ્યો.

"જાઓ ત્રણ દિવસનો સમય આપું છું. તેટલામાં કાં તો નગરશેઠને શરણે લાવો અથવા શહેરનો આ વિભાગ ખાલી કરી બીજે ચાલ્યા જાઓ. મારે આ નગરશેઠનો મદ ઉતારવો છે. તેમાં ફેર નહિ પડે."

મહાજન નગરશેઠ ખુશાલચંદ પાસે ગયું. સર્વે માનઆદર સાથે બેઠા.

"શહેરનું આ સત્યાનાશ જવા બેઠું છે. કાંઇ ઉપાય કરો. તમે મહાજનના નગરશેઠ છો. આ સુબો રૂઠ્યો છે."

"હું જાણું છું. પણ એક વખત એને નમવાથી સૌની કમબખ્તી છે. એ વગરવિચારનો યુવાન છે. એને ગમે તેમ જુલમ કરવા નહી દઇએ."

"પણ શાહી સૈન્યની સાથે લડાઇ કરશો તે મોટો ગુન્હો નહિ ગણાય? સત્તા સામે શાણપણ ક્યાં સુધી ચાલશે?"

"મારા હાથ લાંબા છે. હું પહોંચી વળીશ."

"તે અમે પણ જાણીએ છીએ. પણ તમારી પહેલી ફરજ
શહેરને બચાવવાની છે, માટે તેનો યોગ્ય રસ્તો લો."

"પરંતુ આ જુદી માણસને હું જરા પણ નમતું દેવા નથી
માગતો."

"કાંઈક વચલો રસ્તો ન નીકળે?" વૃદ્ધ સાહુકારે પૂછ્યું.

"તમે શું સૂચવો છો?" નગરશેઠે ઉતાવળથી પૂછ્યું.

"તમે તમારું સૈન્ય લઈ અમદાવાદની બહાર કેમ્પ [illegible]
આપવા જાવ. જો સૂબો લડવા આવે તો હાથનો ચમત્કાર બતાવો.
નહિ તો તમારે જે બીજા ઉપાયો લેવા હોય તે લેજો, [illegible]
[illegible] બચાવ થશે."

નગરશેઠ વિચારમાં પડ્યા. "પણ એ માટે [illegible]
[illegible]"

[illegible]

" બે માસની મુદત આપો. પછી તેમ ખુશીથી કરજો. અ-
મારો એટલો આગ્રહ કબૂલ કરો."

સૂબાએ કબૂલ કર્યું. નગરશેઠે તડાંમાર હવેલી ખાલી કરાવી
લીધી. એમણે ૨૧ દિવસમાં અમદાવાદમાં પાછા આવવાની ચેલેન્જ
ફેંકી. પોતાની સાથે ૫૦૦ આરબો લઇ સરસામાનના સેંકડો ગાડાંઓ
ભરી પેથાપુર નજદિકના તેમના વાસણા ગામમાં તંબુઓ તાણ્યા.

ખુશાલચંદ શેઠે તરત પાદશાહને અરજ લખાવી. તેમાં પોતાની
સ્થિતિ સંપૂર્ણપણે દેખાડી. સૂબાનો અન્યાયી હુકમ, તે માન્ય ન
કરવાના કારણો, તે સિવાય સૂબાએ કરેલી જબરદસ્તી અને પોતાને
અમદાવાદ ત્યજવાની ફરજ–તે સંબંધી સર્વે વિગત અરજ સાથે
લખી. પાદશાહની પોતાના ઉપરની મહેરબાની અને કરેલા ઉપકારો
જણાવી અમદાવાદમાં પોતાને પાછા ફરવાની અને બાદશાહી રક્ષ-
ણની માંગણી કરી. પોતાને થતાં નુકશાન અને તકલીફો જાહેર
કર્યાં. પોતાના લાગતાવળગતા ઉમરાવોને પણ ખબર આપ્યા અને
ખાસ કરીને પાદશાહી રાજતંત્રમાં તે વખતે પુરતી લાગવગ ધરાવ-
નાર સૈયદ હુસેનઅલીખાં તથા અબ્દુલ્લાખાંને પણ સર્વે હકીકતથી
વાકેફ કર્યાં. સૂબાનો રિપોર્ટ પણ દિલ્હી પહોંચ્યો. સૈયદ ભાઇઓ
આ વખતે સર્વસત્તાધીશ હતા. તેમની સલાહથી અમદાવાદના
સૂબાને દિલ્હી બોલાવવાનું શાહી ફરમાન છૂટયું. તેને ઠેકાણે સૈયદ
હસનઅલીના આશ્રિતની નિમણૂંક થઇ. બરાબર ૨૧ મે દિવસે
ખુશાલચંદ નગરશેઠ ધામધુમ અને ગાજતેવાજતે અમદાવાદ
પધાર્યાં. જૂનો સૂબો ત્રણ દિવસ પહેલાં છાનોમાનો દિલ્હી
ચાલ્યો ગયો હતો.

દિલ્હીમાં ફરૂખશિયર બાદશાહ માત્ર નામનો જ હતો. સત્તા

સત્તા સૈયદ ભાઈઓના હાથમાં હતી. પાદશાહ સાથે એમને અનાવ થયો. પાદશાહ પોતાનો પક્ષ ઊભો કરીને સૈયદ ભાઈઓ[illegible] કરવા કાવતરું કરવા લાગ્યો. સૈયદ ભાઈઓને એ ખબર પડી ગઈ [illegible] મરાઠાઓની મદદ મેળવી દિલ્હી લઈ લીધું. અને ૧૭૧૯માં [illegible] રનો વધ કરવામાં આવ્યો ને અનુક્રમે બહાદુરશાહ પાદશાહના બે પૌત્રોને ગાદીએ બેસાડ્યા. પણ તેઓ તરત મરી ગયા એટલે [illegible] મહમદશાહના નામે ગાદીએ બેસાડ્યો. આ વખત ભારે [illegible] હતો. દિલ્હીની સત્તા શિથિલ થઈ ગઈ હતી. સૂબાઓ સ્વતંત્ર હતા. દક્ષિણમાં નિઝામ અને મરાઠા એમ બે નવી સત્તાઓ [illegible] થયો હતો. તેઓ મોગલ દરબારમાં ભેગા થઈ જતા અને [illegible] પરસ્પર લડતા હતા. લૂંટફાટ, અત્યાચારો અને મારામારીઓ [illegible] રહી હતી.

[illegible]

થઇ પડતાં જાનમાલના રક્ષણ માટે ખુશાલચંદ શેઠે સમયસૂચક-તાથી પોતાને ત્યાં રહેતી આરબની બેરખમાં ભરતી કરી ને હથિયાર-સામગ્રીમાં જરૂરી વધારો કરી દીધો હતો.

પાંચેક વર્ષો આ રીતે પસાર થયાં. દરમિયાન મુગલ શહેનશા-હતને ગુજરાતની સત્તા પોતાના પગ નીચેથી સરકી જતી હતી તેનું ભાન થયું અને પોતાને આંગણે પણ અધિકારીઓની અથડામણી થવા લાગી. પરિણામે ગુજરાતનો હાલનો સૂબો અને મરાઠા મળી ગયા છે તેમ પાદશાહને સમજાવી શાહબુલંદખાને ગુજરાતની સૂબા-ગીરી મેળવી ને લશ્કર સાથે પોતાના તરફથી સુજાદીખાનને મોકલ્યો.

આ આંતરયુદ્ધમાં સુજાદીખાન પાસે લશ્કરીબળ જોઇ હમીદખાન દાહોદ પહોંચ્યો ને મરાઠી સૈન્યની મદદથી અંદરો-અંદર અથડાતાં સુજાદીખાન મરાયો.

આ પ્રસંગે અમદાવાદને કીલ્લેબંધી હોવાથી અને તેના દરવાજા બંધ હોવાથી વસ્તી બહારના તોફાનથી સુરક્ષિત હતી, પરંતુ વિજયની ધૂનમાં મરાઠા સૈન્યને શહેર લૂંટવાનો ઉન્માદ જાગ્યો.

મરાઠા સૈન્ય ગઢના કીલ્લા તોડી શહેરમાં પ્રવેશ કરવા—ગામ લૂંટવા ઇચ્છે છે તેવા ખબર ખુશાલચંદ શેઠના જાણવામાં આવ્યા. તેમના પાસે પૂરતાં સાધન અને સમૃદ્ધિ હતાં, હિંમત અને મુત્સદ્દીગીરી હતી. મરાઠા સૈન્યને લાવનાર હમીદખાન ઉપર તેના ઘણા ઉપકાર હતા. તે હિંમત કરીને અમદાવાદને ઘેરો ઘાલી પડેલી મરાઠા છાવ-ણીમાં ગયા. હમીદખાનને મળી તેના અંગત તોફાનમાં પ્રજા પાયમાલ થઇ જવાથી તેને જ નુકશાન છે તેમ સમજાવીને પોતાના પદરથી મોં-માંગ્યું દ્રવ્ય આપી મરાઠા સૈન્યને પાછું વાળ્યું.

નગરશેઠ ખુશાલચંદે તન-મન-ધનનો મોટો ભોગ આપીને

શહેરના વેપાર અને વસ્તીનું રક્ષણ કરવાથી તે વખતના શહેરના મોટા વેપારી અને મહાજનના મોવડી હિંદુ [illegible] કોમના આગેવાનોએ મહાજન એકઠું કર્યું ને ખુશાપશે [illegible] ઉપકારના બદલામાં અમદાવાદમાંથી રાજહક્કની બેતાલી [illegible] (જકાતથી) ઉપરાંત દરેક વેપાર મહર વણાટ વગેરે ઉપ[illegible] ચાર આના મુજબ* નગરશેઠને વંશપરંપરાને માટે રૈયત નિર[illegible] આપવાને પ્રજાએ કરારનામું કરી દીધું તથા વજીર કમાલી[illegible] રનો અપાટ પરવાનો-રૂક્કો કરી આપ્યો.

મુગલાઈ સૂબાની આ અપકામણીના પરિણામે [illegible] [illegible] ગુજરાતની ચોથ ઉપરાવવાના મરાઠાઓને [illegible] [illegible] તેનો પગપેસારો ગુજરાતમાં થવા [illegible] [illegible] આ કામ [illegible] [illegible] પોતાના [illegible] અને [illegible] [illegible] ગુજરાતમાંથી મોગલોની [illegible]

[illegible]

(૪) વખતશાનું વહીવટીતંત્ર—

નગરશેઠ ખુશાલચંદ પછી તેના પુત્ર વખતચંદ શેઠ નગરશેઠ થયા. મુગલ અને મરાઠા એ બન્ને સત્તાઓએ એમને માન્ય રાખ્યા. સમય બહુ જ કપરો હતો. એ સત્તાઓને પ્રસન્ન રાખવાની હતી. વખતશાહ પિતાના હાથ નીચે રાજ્યદ્વારી મુત્સદ્દીગીરીમાં કેળવાયેલા હતાં. એમણે ધી દામાજી ગાયકવાડ સાથે તેના ઝવેરી તરીકે સંબંધ બાંધી વડોદરામાં પણ પેઢી ખોલી. ગાયકવાડ સરકાર તરફથી પણ એમને છત્ર, મશાલ તથા પાલખી મળ્યાં હતાં. એમણે પાલીતાણા, આબુ અને ગિરનારના મોટા સંઘો કાઢ્યા હતા, જેમાં તેમને ગાયકવાડ તરફથી સૈનિક રક્ષણ મળ્યું હતું. એમણે કાઠિયાવાડના રાજાઓને ધીરધાર કરવાની શરૂઆત કરી. તેના ગામડાંઓ લખાવી લઈ તેઓ નાણાં ધીરતા હતા. કાઠિયાવાડના મોટાં દેશીરાજ્યો સાથે ઝવેરીકુટુંબનો ગાઢ સંબંધ બંધાવા લાગ્યો હતો. એ સમયે બેંકો અસ્તિત્વમાં નહોતી, પણ આવા શાહુકારો જ રાજ્યને મોટી રકમે નાણાં ધીરતા હતા. આખા ગુજરાતમાં ઝવેરી—નગરશેઠ જેવા મોટા શરાફો નહોતા. ઠેઠ દિલ્હી સુધી એમની ધીરધાર ચલતી હતી. અકબર, જહાંગીર, શાહજહાન, ઔરંગઝેબ, બહાદુરશાહ, જહાંદારશાહ, ફરૂખશિયર સુધી સર્વે બાદશાહોને એમણે નાણાં ધીર્યાં હતાં. તે

સિવાય ગાયકવાડોને પણ એઓ ધીરધાર કરતા હતા. આ [illegible]
આખા હિંદની મહાન્ સત્તાઓના શરાફ તરીકે નગરશેઠનું [illegible]
આગળ પડતું હતું.

વખતચંદના મોટાભાઈ નથુશા અમદાવાદમાં રહેતા [illegible]
તેઓ પણ ગાયકવાડ તથા મહાજનમાં આગળ પડતા [illegible]
હતા.

[illegible] હવે પેશ્વાઈ અને ગાયકવાડી [illegible]
[illegible] હતું. તેઓ ગુજરાત અને [illegible]
[illegible] અને [illegible] હાથ [illegible]
[illegible]

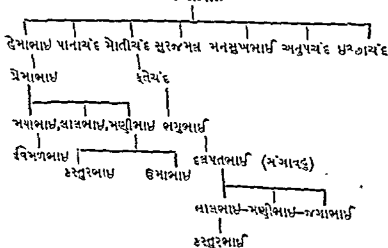
[illegible]

[illegible]

બંધાયું. અંગ્રેજોની મોટી પેઢી સુરતખાતે હતી તે બદલીને મુંબઇ લાવવામાં આવી. મુંબઇનો વેપાર વધવા માંડ્યો. પશ્ચિમ હિંદમાં એ સૌથી મોટું બંદર બન્યું. જે ગામમાં થોડા માછીમારોનાં ઝુંપડાં હતાં તેમાં લાખોની વસ્તી વસવા લાગી. વખતશા શેઠે પણ મુંબઇમાં પોતાની પેઢી ખોલી અને શરાફીનું કામ શરૂ કરી દીધું. મુંબઇખાતે પોતે ગયા જ નહોતા પણ પોતાના પુત્રોને ત્યાં રાખવામાં આવ્યા હતા.

વખતશેઠના વહીવટ દરમિયાન ઉપર મુજબ મુગલ, મરાઠા, ગાયકવાડ અને બ્રિટિશ વગેરે રાજસત્તાના ઘુમપલટામાંથી પસાર થવાનું હતું, જેમાં તેમણે કુશળતાથી રાજ્યસંબંધ, ધંધાદારી અને નગરશેઠનો માન-મરતબો જમાવી રાખ્યો હતો તે તેમની કાર્યદક્ષતા અને સમયજ્ઞતા સૂચવે છે.

વખતશેઠને સાત પુત્રો, એક પુત્રી(ઉજમ)અને બહોળો પરિવાર હતો.

(૫) રાજરત્ન દેવાભાઇ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

મારે સહનશક્તિવાળા હતા.. આવડું મોટું કુટુંબ હોવા છતાં એમની આમન્યા મોટા પ્રમાણમાં રહેતી હતી. સૌને હેમાભાઇ શેઠે જુદાં જુદાં કામો વહેંચી આપ્યાં હતાં. સૌનો ચોકસ ઉપાડ નક્કી કર્યો હતો અને વિવાહાદિક પ્રસંગો સંયુક્ત કુટુંબની રીતે થતા હતા. હેમાભાઈ–નગરશેઠની ફરજ તેમજ બહારનું કામ સંભાળતા હતા. તીર્થોનો વહીવટ કરવો, સરકાર દરબારમાં આવ–જા કરવી, મહાજનની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવી, પાંજરાપોળ ઉપર દેખરેખ રાખવી એ કામ એમનું હતું. તેઓના શાણપણથી સંયુક્ત કુટુંબનો સંપ ચાલુ જ રહ્યો હતો. સૌ ભાઇઓ વિવાહિત અને બાળકોવાળા હતા, પરંતુ શેઠ હેમાભાઇનો મોભો એવો હતો કે સૌ એમની આમન્યા સંપૂર્ણ રીતે જાળવતા હતા.

પોતાના વડીલોનો ઝવેરાતનો ધંધો હવે ગૌણ થયો હતો એટલે તેઓ શરાફીનો ધંધો વધારે પડતો કરતા હતા. કાઠિયાવાડના ઘણા રાજાઓ અને જાગીરદારોને તેઓ સારા વ્યાજે ગામો અને તાલુકાની ઉપજ ઉપર નાણાં ધીરતા હતા. મુંબઇ સરકારના હુકમ વગર રાજાઓ કોઈપણ ગામ વેચી શકતા નહિ પરંતુ ઉપજ ગીરવી મૂકવાનો તેમનો હક્ક હતો. તે સિવાય સુરત, મુંબઇ, પુના, રતલામ, જયપુર, દિલ્હી, આગ્રા, મેડતા, ચિતોડ, બુંદીકોટા, વડોદરા, ધોધા, વઢવાણ, લીંબડી, નવાનગર, ધોલેરા, પાલનપુર, શીરોહી વગેરે ઘણા સ્થળે તેમની પેઢીઓ અને આડતો હતી. તે વખતે બેંકો માત્ર બે જ મુંબઇ ને કલકત્તામાં સ્થપાઇ હતી. એમની પાસે નાણાંની સારી છૂટ હતી. એટલે આ પેઢીઓ મારફત હિંદના શાહુકારોને તેઓ મોટી ધીરધાર કરતા હતા. તેમની ૩૦ શરાફી પેઢીઓની વ્યવસ્થામાં એમના છએ ભાઇઓ કામે લાગ્યા હતા. તેમની આંટ

ઘણી સરસ હતી. એમની સહીની હૂંડી આખા ગુજરાતમાં [illegible]
માફક વટાતી હતી.

[illegible] સંપ પણ સારો હતો. [illegible] સો એક [illegible]
હતા શેઠ હેમાભાઈના વડપણ નીચે દરરોજ ૧૫૦ [illegible]
એક પંક્તે પડતા હતા. શેઠ હેમાભાઈ સમદૃષ્ટિવાળી [illegible]
રાખતા હતા આથી ભાઈઓમાં સારો ને સંપૂર્ણ [illegible]
[illegible] હેમાભાઈ જેમ સાગ વેપારી હતા તેમ [illegible]
હતા. એમનામાં એક પણ ખરાબ વ્યસન નહોતું.

[illegible] હતે [illegible] ના હાથમાં હતું. [illegible]

[illegible]

રેદા કરી જાણ્યા હતા તેમજ ખર્ચી પણ જાણ્યા હતા. તેમની ગખા-વત વિશાળ દૃષ્ટિએ સાર્વજનિક કામોમાં પણ સારા પ્રમાણમાં થયેલી જોવાય છે.

કુંપની સરકારનો અમલ શરૂ થયા પછી તોફાનો ઓછા થતાં હતાં. ધંધા-ધાપો થાળે પડતો જતો હતો અને શાંતિ પથરાવાથી શિક્ષણ સંસ્કારના પ્રચાર તરફ લોકમત વળ્યો હતો. અમદાવાદમાં ગુજરાતી, અંગ્રેજી નિશાળો, કન્યાશાળા વગેરે જે જે શિક્ષણ-સંસ્થાઓ ખુલ્લી મુકાતી તેમાં હેમાભાઇનો સાથ અને ટેકો મુખ્ય હતાં; એટલું જ નહિ પણ આવા શિક્ષણસેવા તેમજ શહેર સુધરાઇ અને આરોગ્યને લગતાં પ્રજાહિતના કાર્યો સંભાળવાને મ્યુનિસીપાલીટી જેવા ખાતાની પ્રાથમિક યોજના તેમના નેતૃત્વ નીચે શરૂ થઇ હતી.

અમદાવાદની પાંજરાપોળ એ શેઠ કુટુંબની પ્રાણીદયાનું સુંદર સ્મરણ છે. ગાયકવાડ તરફથી તેમને મળેલ રાયરડા ગામમાંથી પાંજરાપોળને અમુક સગવડ તેમજ છૂટક મદદ આપવા ઉપરાંત પાંજરાપોળની ઉત્તરોત્તર વ્યવસ્થા તેઓ જાળવતા આવ્યા હતા.

ધાર્મિક દૃષ્ટિએ તીર્થરક્ષા માટે ગમે તેવા રાજદ્વારી પરિવર્તનોમાં તેઓ મોટો લાગ અને લાગવગનો ઉપયોગ કરતા આવ્યા હતા. શાંતિદાસ શેઠ અને તેમના પુત્રોએ તીર્થોની વ્યવસ્થા જાળવવા ઉપરાંત અમદાવાદમાં પણ તેમના રહેઠાણ પાસે રતનપોળ–ઝવેરીવાડામાં તેમનાં કુટુંબમાંથી ઉત્તરોત્તર એક બીજાથી ચઢતા-બાવન જિનાલય અને વિશાળ રંગમંડપોથી વિભૂષિત રહજિનાલયોની હારમાળા, આવેલી છે જેમાં શ્રી ખુશાલચંદ શેઠે સવાલાખના ખર્ચે બંધાવેલ આદીશ્વરના દેરાસરના ઊંડા ભોયરાં અને તેમાં બિરાજતા આઠ ફૂટ

ઊંચા ને ૭ ફુટ પહોળા પણ અદ્ભુત જિનબિંબોથી આજ [illegible]
અત્યારે પણ શેત્રુંજની સમૃદ્ધિ અને ધર્મભાવનાને [illegible]
આપી રહ્યા છે. ઉપરાંત દેમાભાઈ શેઠે એક લાખના ખર્ચે [illegible]
શ્રીઅજિતનાથજીનું જિનાલય, નગુભાઈનું ચિંતામણિજીનું જિન[illegible]
શ્રી વખતચંદ શેઠે બંધાવેલ અજિતનાથ, વીર પ્રભુ તથા સંભ[illegible]
નાથના પણ મજાના જિનાલયો અને તેમના બેન ઉજમ[illegible]
બંધાવેલ ચૌમુખજીનું જિનાલય તથા ધર્મશાળા બંધાવી છે કે જે
અત્યારે પણ ઉજમ ફઈની ધર્મશાળાના નામથી ઓળખાય [illegible]
[illegible] છે.

દેમાભાઈ [illegible] ધર્મ [illegible]
[illegible]

[illegible]

તેમની દેશી રજવાડામાં મોટી ધીરધાર હતી અને સરકાર વિદ્યમાન આમો ઇજારે રાખતા. પાલીતાણાનું રાજ્ય તેમને ત્યાં ઇજારે હતું, તેથી પાલીતાણામાં તેમના દીવાન (કારભારી) રહેતા અને પોતે પણ વખતોવખત આવતા હતા. પેઢીની નજીક આવેલી હઠીભાઇની વિશાલ હવેલી, તેની અંદર આવેલા કચેરી હોલ, જેલખાનું વગેરે અત્યારે પણ તેના રાજતંત્રના સ્મરણચિહ્નો મોજુદ છે.

શેઠના પાલીતાણાના શાસન દરમિયાન તેમણે સિદ્ધાચલજી ઉપર લાખોના ખર્ચે ભવ્ય ટુંક બંધાવી હતી જે 'હિમાવસી'ના નામથી જાણીતી છે. સદરહુ ટુંકની નજીક આવેલી " નંદીશ્વરજી "ની ટુંક તેમના બહેને મોટા ખર્ચે બંધાવી હતી જે " ઉજમફઇની ટુંક "ના નામે ઓળખાય છે.

હેમાભાઇ શેઠ જેમ વ્યાપારકુશળ હતા તેમ રાજ્યકાર્યકુશળ પણ હતા. મહાજનમાં તેઓ આગેવાન નગરશેઠ હતા. વસ્તીમાં તેમનું માન અને વિશ્વાસ એવો હતો કે કોઇના કલેશ-કંકાસનો નિકાલ તેમની જીભાન ઉપર થતો; એટલું જ નહિ પણ રાજકુટુંબોમાં અને રાજા-પ્રજા વચ્ચે પણ તેમનો પંચ તરીકે નિર્ણય સર્વ પ્રિય થઇ પડતો. સરકારમાં તેમનો માન-મોભો આગળ પડતો હતો. તેમજ પોરબંદર, લીંબડી, પાલીતાણા વગેરે ઘણા દેશી રાજ્યોમાં તેમનો સંબંધ અને સન્માન બહોળાં હતાં.

હેમાભાઇ શેઠ દરરોજ ગુરુવંદન, વ્યાખ્યાનમાં કે સામાયિક કરવા ઉપાશ્રયે છડી-ચોપદાર વગેરે નગરશેઠને છાજતા ઠાઠમાઠથી જતા. સ્વજનપરિવાર અને આગેવાન વેપારીઓ તેમની સાથે ચાલતા અને માર્ગમાં ગરીબોને છૂટે હાથે દાન દેતા જતા.

હેમાભાઇ શેઠે પોતાના રહેવા માટે મોટી મહેલ જેવી હવેલી

[illegible]પાતી હતી. એ સમયમાં અમદાવાદમાં એ મોટી સારામાં
હતું. [illegible] નાગોરી મગાદ સુધી એની સંસ્થા હતી
અને [illegible] અમદાવાદના રોજા સુધી એની પરિણામ હતી
[illegible] ફેલાયું હતું. એ રાજનગર [illegible]
[illegible] હતી. તેમને ત્યાં નગારીને [illegible]
[illegible] અને નોકર–ચાકરો હતાં. તેમનો [illegible]
[illegible] હતો તે તેમની [illegible]

ધજાપતાકાથી ખૂબ શણગારવામાં આવતી હતી. એ સવારી જાણે કોઇ મહાન્ રાજાની હોય એવો ભપકો જણાતો.

નગરશેઠ હેમાભાઇ સંવત ૧૯૧૨ માં પહેલી વખત તેમની મુંબઇની પેઢીની મુલાકાતે આવ્યા ત્યારે તેમને મુંબઈમાં વેપારીઓ તરફથી સારું માન મળ્યું હતું.

આ મુસાફરીમાં મુંબઈના સંઘપતિ મોતીશા શેઠ સાથે હેમાભાઇનો સ્નેહ–સંબંધ ઘણો વધી ગયો હતો. શ્રી શત્રુંજય ઉપર મોતીશા શેઠે કુંતાસરનો ગાળો પુરાવીને બંધાવેલ વિશાળ દેવનગર એ આ કુટુંબ વચ્ચેનો સ્નેહ–સંબંધનો યાદગાર દાખલો છે.

હેમાભાઇએ જીવનભર જેમ રાજવૈભવ અને કુટુંબવ્યવસ્થા જાળવ્યાં હતાં તેમ વૃદ્ધાવસ્થાએ પોતાના કુટુંબપરિવારને મિલ્કતની સંતોષકારક વહેંચણી પોતાના હાથથી જ કરી દઇને સૌને સંતોષ્યાં હતાં. આવી રીતે દરેક ભાઇઓને નિર્ભેદભાવે મિલ્કત અને ધંધાની વહેંચણી કરી આપવા પછી એ સર્વ અમદાવાદમાં પોતપોતાનો સ્વતંત્ર ધંધો કરતા હતા. તે સિવાય મુંબઇમાં પણ તેમના કુટુંબમાંથી શેઠ મનસુખભાઇ વખતચંદ, સુરજમલ વખતચંદ, ડાહ્યાભાઈ અનુપચંદ, સારાભાઇ મનસુખભાઇ, ગોકુળભાઇ ફતેચંદ, છગનભાઇ પાનાચંદ વગેરે નામથી શરાફી પેઢીઓ ખોલવામાં આવી હતી. શેઠ હેમાભાઇનો સ્વર્ગવાસ સંવત ૧૯૧૩ ના મહા સુદ ૧૧ શુક્રવારે થયો ત્યારે તેમના માનમાં અમદાવાદ, મુંબઇ અને દેશ-દેશાવરમાં શોક છવાઇ ગયો. એમની પાછળ એક લાખ રૂપિયાનું પુન્ય-દાન કરવામાં આવ્યું હતું. શેઠ હેમાભાઇએ પોતાના વડીલોની કીર્તિ, યશ, મોભો, ઐશ્વર્ય, ધન, સંપત્તિ સર્વમાં સારો વધારો કર્યો હતો.

---

(૬) મતદીય પ્રમુખ પ્રેમાબાઈ

અને કાયમી ઉત્તેજન માટે સુવર્ણચંદ્રકની કરેલી યોજનાથી તેમનો કેળવણી પ્રત્યેનો રસ જોવાય છે.

શેઠકુટુંબની વિશિષ્ટતા એ હતી કે તેઓ સમયસૂચકતાથી દરેક રાજ્યસત્તામાં માનનીય અને મહત્ત્વનો અધિકાર મેળવી-ટકાવી શક્યા હતા. વેપાર અર્થે આવેલ અંગ્રેજકુંપનીનો રાજઅમલ કુંપની સરકારના નામે જામી જવા પછી સને ૧૮૫૭ માં તેમના વિરુદ્ધ હિંદમાં સત્તાવનનો બળવો ફાટી નીકળ્યો ત્યારે રેલ્વે, તાર કે ટપાલના સાધનો નહોતાં. આવા અસંસ્કારી સમયે પણ નગરશેઠની પેઢીઓ ચોતરફ પથરાએલી હોઇને તેમની ખાનગી ખેપાની ટપાલ હમેશાં આવ-જા કરતી. અમદાવાદ અને ઇંદોર વચ્ચે પણ તેમની ટપાલના કાસદો નિયમિત દોડતા હતા. અમદાવાદના કલેકટરે નગરશેઠ પ્રેમાભાઇના આ પોસ્ટખાતાનો લાભ માગ્યો ને કુંપની સરકારને મધ્ય હિંદ અને ગુજરાત વચ્ચેના ખબર મેળવવા મોકલવામાં શેઠની આ સગવડ ઉપકારક થઇ પડી હતી તેની સરકારી દફતરે નોંધ છે.

નગરશેઠની આવી બહોળી લાગવગ ને કાર્યવાહીને અંગે બળવા પછી બંધારણપૂર્વક બ્રિટીશ સરકારની સ્થાપના થતાં શેઠ પ્રેમાભાઇને વડી સરકારે 'રાવબહાદુર'નું માન આપ્યું હતું અને મુંબઇ સરકારે મુંબઇમાં ધારાસભા ખોલતાં તેમને રાજસભાના ઓનરેબલ સભ્ય (માનવંત સલાહકાર) નીમ્યા હતા. તેમજ માનદ માજીસ્ટ્રેટની સત્તા આપી હતી. આ ઉપરાંત અમદાવાદના પ્રજાકીય રાજતંત્ર (મ્યુનીસીપાલીટી)નું પ્રમુખસ્થાન શેઠને મળ્યું હતું.

માનવદયા અને પ્રાણીદયામાં તેમની ઉદારતા તેટલી જ નોંધવા જેવી હતી. અમદાવાદની પાંજરાપોળ અને પ્રાણીદયાના

કાર્યો શેઠ કુટુંબ સંભાળતું આવતું હતું તે ઉપરાંત [illegible]
મદદ અને સ્હાનુભૂતિ જાળવતાં. સંવત [illegible]
દુષ્કાળ કે જે બે વર્ષ લંબાયો હતો ત્યારે તેમણે [illegible]
ફંડમાં રૂા. વીશ હજારની મદદ આપી હતી.

તીર્થભક્તિ અને યાત્રિક ભક્તિના કાર્યોમાં [illegible]
ઉદારતા સ્મરણીય છે. તેમણે કેસરીયાજીનો અને [illegible]
યાત્રાસંઘ કાઢ્યા હતાં.

અને અમદાવાદની આસપાસ આવેલ તીર્થસ્થળો [illegible]
શેઠે દેરાસરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવેલો ત્યાં (માતર, [illegible]
તેમજ બારેજા, ગુંદા, ઉમરાળા વગેરે ઘણા [illegible]
ધર્મશાળા બંધાવી યાત્રિકોને આરામ-[illegible]
આપી હતી. શ્રી પાલીતાણામાં પણ તેમણે ધર્મ[illegible]
જે [illegible] નામે ઓળખાય છે. [illegible]
તેમના પિતાશ્રી અને [illegible] ટુંકની [illegible]
[illegible] બંધાવી છે.

[illegible]

વાથી અહીં નવી નવી પેઢીઓ નખાતી હતી. શેઠ કુટુંબની પણ સાત પેઢીઓ અહીં ખોલાયેલ હતી.

વેપાર-ધંધાની અવનવી ગડમથલો ચાલતી હતી તેમાં કમનશીબે મુંબઈને સને ૧૮૬૨ થી ૧૮૬૫ સુધીમાં શેર-મેનીયાનો રોગ લાગુ પડ્યો.

હકીકત એમ હતી કે-અમેરિકાનું યુનાઇટેડ સ્ટેટસ બહુ સમૃદ્ધ અને સાધન સંપત્તિવાળો દેશ છે. એ સમયે ત્યાં યુરોપીયનોની વસ્તી ઘણી ઓછી હતી. ત્યાંના કપાસના ખેતરમાં વાવણી અને કાપણી કરવા એમને મજૂરોની ઘણી જરૂર પડવા લાગી. અમેરિકનોની નજર આફ્રિકાના સીદીઓ ઉપર પડી, તેથી સીદીઓનાં ગામડાઓ ઉપર આરબો અને બીજા રાત્રે ઓચીંતા છાપો મારીને યુવાન માણસો અને યુવતીઓને પકડી લેતા. એમના ઉપર અમાનુષિક જુલમ ગુજારીને એમને બંદર ઉપર લાવવામાં આવતાં હતાં. અહીં એમને ખુલ્લી બજારમાં વેચવામાં આવતાં. અમેરિકન વેપારીઓ એમને ખરીદી લઇને સ્ટીમરદ્વારા યુનાઇટેડ સ્ટેટસખાતે ચડાવી દેતા હતા. બહુ મોટા જથ્થામાં આ રીતે સીદી ગુલામોને મંગાવવામાં આવતા હતા. એમની સંખ્યા ધીમે ધીમે વધતાં એક કરોડ જેટલી પહોંચી હતી. આ ગુલામો ઉપર અમેરિકાના કેટલાક ગોરા માલીકો અમાનુષી જુલમ ગુજારતા હતા. ગુલામો એમની મિલ્કત છે તેમ તેઓ માનતા હોવાથી જાનવરની જેમ એમને ગમે તેમ મારવા, ઉપવાસ કરાવવા, કેદમાં નાખવા અને અપમાન કરવા જેવા અમાનુષી જુલમો ગુજારતા હતા.

યુ. સ્ટેટસ અમેરિકાના બે વિભાગ છે : ઉત્તર અને દક્ષિણ.

ઉત્તરના રહેવાસીઓ વધારે ધનવાન, સમૃદ્ધ અને સુધરેલા હ[illegible] એઓ ગુલામોને મુક્તિ આપવા ઇચ્છતા હતા. દક્ષિણ તરફના [illegible] ગુલામોને મુક્તિ આપવાનો વિરોધ કરતા [illegible] સમયે યુ. સ્ટેટ્સના પ્રેસીડેન્ટ તરીકે મહાનુભાવ અબ્રાહમ લિંકન હતો. એણે ગુલામોને મુક્તિ આપવાનો કાયદો પસાર કર્યો. આથી દક્ષિણવાસીઓએ એમની સામે યુદ્ધ આરંભ્યું. આ યુદ્ધ [illegible] સુધી ચાલ્યું. પ્રથમ દક્ષિણવાસીઓને વિજય મળ્યો. [illegible] પાછળથી ઉત્તરવાસીઓએ એમનો પરાજય કરી [illegible] [illegible] પાડી. યુ. સ્ટેટ્સ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

કપાસનો નફો રૂ. ૮૧) કરોડ જેટલો આવ્યો હતો. તેમાં રૂ. ૫૧) કરોડ તો મુંબઇમાં આવી પડ્યા. આ મોટી સમૃદ્ધિએ પૈસાદાર, મધ્યમ વર્ગ અને ગરીબોના ઘરમાં પણ સોનું, ચાંદી ભરી દીધાં. ને આ પૈસો રાખવો ક્યાં ? એ પ્રશ્ન થઇ પડયો.

તે વખતે લોકોમાં સાદાઇ વધારે હતી એટલે પૈસો ક્યાં નાંખવો તે માટે માણસો વિચારણામાં પડ્યાં. તે સમયે ઉદ્યોગો વધારે નહોતા. લોઢું, ખાંડ, સીમેન્ટ વિગેરે ઉદ્યોગોના વિકાસને તો અત્યારે પૂરાં ૨૫ વર્ષો પણ થયાં નથી. આથી લોકોનું ધ્યાન નવી કુંપનીઓ ઊભી કરવામાં ને તેના શેર કાઢીને લેવા-વેચવા તરફ વળ્યું. આ રીતે શેરનો વેપાર શરૂ થયો ને તેણે સટ્ટાનું રૂપ પકડયું. સૌએ પોતાના નાણાં શેર સટ્ટામાં નાંખવા માંડ્યાં.

આ સમયે શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદે મુંબઇના શેર બજારમાં દલાલી કરવા માંડી ને ધીમે ધીમે પ્રેમચંદ મુંબઇ બેંકના ડાયરેક્ટર થયા. તે સિવાય પ્રેમચંદને મેસર્સ ટીચી સ્ટુઅર્ટ કંપનીનું દલાલીનું કામ મળ્યું. એશીયાટિક બેંકના પણ ડાયરેક્ટર થયા. બીજી ઘણી યુરોપીયન કંપનીઓ સાથે એમણે નીકટનો સંબંધ બાંધ્યો. ધીમે ધીમે શેર બજાર ઉપર એમનો કાબૂ વધતો ગયો. પ્રેમચંદ રાયચંદ શેર બજારનો તાજ વગરનો સમ્રાટ્ બન્યો.

શેઠ પ્રેમચંદે ચતુરાઇ અને હોંશિયારીથી મુંબઇ બેંક અને એશિયાટિક બેંકને પોતાના કાબૂમાં લીધી. એને અને એના મિત્રોને જોઇએ એટલું નાણું આ બેંકોએ વગર સીક્યુરીટીએ ધીરવા માંડ્યું. શેઠ પ્રેમચંદ જેના શેરના ભાવો ફુગાવવા ધારે તેના ભાવો એકદમ વધારી દેતા હતા. એમના હાથમાં બે બેંકોનાં નાણાં ગમે તેટલાં ઉપાડે તેની છૂટ હતી. એઓ બજારભાવે કોઇ પણ શેરો ખરીદ

ફરી અમે તે પ્રમાણે ભાવો વધારતા હતા. અને મોતીની કી મતનું નવા શેર કાઢીને વધારી ને ભાવ ઉમાતી તેને મેળવી અને ખરી ચેતવણી. આથી એમના હાથમાં શેરો રહેવા એ તેને પીવા માટે આપવા. બેંકના મેનેજરો, ડાયરેકટરો, મોટા-નાને અમેરિક શેર પ્રેમચંદ શેઠનો વેપાર કરતી ખૂબ ખરાબ હતું. આથી એ સર્વે એમને નામ ખૂબ મળતા હતા. તે પ્રેમચંદ તેને તેને નાખીની વિચાર મુજીમ વધાર વધી હતી.

તેમને આરામથી મેટો થયો નહિ. એમનું [illegible]

[illegible]

સર્વાધ્યક્ષ હતા, પરંતુ પાછળથી જેમ બનવા કારણ હતું તે પ્રમાણે બન્યું. અમેરિકાની લડાઈ બંધ થતાં ત્યાં કપાસની ખેતી ધમધોકાર શરૂ થઈ. લેંકેશાયરે હિંદનો કપાસ લેવો બંધ કર્યો. કપાસના બજાર તૂટવા લાગ્યા ને તેની સાથે શેરબજારને પણ એકદમ શરદી આવી ગઇ. પ્રેમચંદ શેઠ કે બીજા કોઇની શક્તિ બજારને ટકાવી શકી નહિ. દાવાનળ સળગ્યો. વેપારીઓ, દલાલો, મોટા રાજ્યદારી અમલદારો, કલાર્કો, કુટકલીઓ વગેરે હજારોની સંખ્યામાં નાદાર થયા. ભાવોમાં આટલો મોટો ઘટાડો હિંદમાં અગાઉ કયારે થયો નહોતો. છેવટે જૂની મુંબઇ બેંક પણ પડી. પ્રેમચંદ શેઠની બીજી એવી કંપનીઓને પણ આ મોટા ધડાકાએ પહેલે જ ઝપાટે ઉડાડી દીધી. પ્રેમચંદ શાહ પણ ઊડયા. એમની નુકશાની કરોડોની અંકાવા લાગી. એમણે પોતાની મિલ્કતો લેણદારોને સોંપી દીધી.

આ મોટા શેર સટ્ટાના પવનમાં નગરશેઠના કુટુંબની મુંબઇમાં ચાલતી બધી દુકાનો પણ સપડાઈ હતી. શેર મેનીયાએ ભલભલાને પણ તેમાં ખેંચ્યા હતા કેમકે જે કોઇ તે વેપારમાં પડે તેને લાભ જ મળે. સટ્ટો વધારતા જાય તેમ લાભ વધતો જાય. શરાફીમાં તો જુજ લાભ રહે છે, માત્ર વ્યાજ કે હુંડીયામણનો નજીવો લાભ મળે છે; ત્યારે આ શેરસટ્ટામાં આજે ૫૦૦ રૂપિયામાં ખરીદ કરેલ શેરના આવતી કાલે રૂા. ૧૦૦૦ મળવા લાગ્યા. આવો મોટો લાભ જોઇને મુંબઇએ આંખ મીંચીને શેર સટ્ટામાં ઝુકાવ્યું હતું. ગરીબ, તવંગર અને બધાએ ખૂબ કમાયા. ઓચીંતી મંદીની અસર થઈ. સૌને મુંઝવણનો પાર ન રહ્યો. હજારોને દીવાળાં કાઢવાં પડયાં. કઇકને દુકાનો વધારી લેવી પડી. સૌને માથે તક્લીફ હતી. એટલે કોઇ કોઇને અધિક મદદ કરી શકે તેમ નહોતું.

આ ઉલ્કાપાતની અસર નગરશેઠની મુંબઇની પેઢીને

સમયના વહેવા સાથે વહેવાર–વ્યાપાર અને રાજ–પ્રજાતંત્રમાં અનેકવિધ પલટા થતા રહ્યા છે. અમદાવાદ શહેરનો વિસ્તાર અને વસ્તી આપઇલો અને લાખોની ગણત્રીમાં વધી ગયેલ છે. અનેક કુટુંબો પરદેશ જઈ વસ્યાં છે ને અનેક કુટુંબો પરદેશથી આવીને અમદાવાદી તરીકે સ્થિર થયાં છે. પ્રજાતંત્રની સંકલના સંકોચાતાં પોળેપોળની સંઘવ્યવસ્થા ને જાતભાત કે સોસાયટીના સ્વતંત્ર વહીવટી તંત્રો રચાયાં છે છતાં શેઠ કુટુંબનો નગરશેઠાઇનો મોભો તેમજ સરકારમાં તેમનો માન–મરતબો જળવાઇ રહ્યાં છે.

શાંતિદાસ શેઠનો પરિવાર બહોળો છે. તેમાં શિક્ષણ, સંસ્કાર અને સમૃદ્ધિની વિપુલતા જળવાઇ રહી છે એટલું જ નહિ પણ એ પુણ્યપુરુષના પ્રતાપથી આ કુટુંબમાં અત્યારે પણ નગરશેઠાઇનું વારસાસ્થાન ઉત્તરોત્તર ચાલ્યું આવે છે.

શેઠ ચીમનભાઇ, શેઠ મયાભાઇ, મીલ માલેક સરદારબહાદુર લાલભાઇ, વડી સરકારની કાઉન્સીલના ઓનરેબલ મેમ્બર અને અમદાવાદ મીલ મંડળના નિયામક તેમ જ રીઝર્વ બેંકના ડાયરેકટર સર કસ્તૂરભાઇ લાલભાઇ વગેરે નગરશેઠ કુટુંબના અગ્રગણ્ય વારસદારોની ઉજ્જ્વળ કારકીર્દી, શિક્ષણ સંસ્થાઓ અને ધર્મશાળાનું સ્થાપત્ય વગેરે ઉદારતા જાણીતી છે. જૈન તીર્થની વહીવટી પેઢીનું પ્રમુખસ્થાન એ કુટુંબના આ પ્રતિષ્ઠિત વારસો સંભાળતા આવ્યા છે. અને પેઢી હસ્તક ચાલતા શ્રી શત્રુંજય, ગિરનારજી આદિના વહીવટ ઉપરાંત તારંગાજી, આરાસુર, રાણકપુર, સમેતશિખર, મક્ષીજી વગેરે દિંગબરમાં આવેલાં અનેક પ્રાચીન તીર્થોનો વહીવટ પેઢી હસ્તક સંભાળે છે.

આકસ્મિક શ્રીમંત

જેવા રખડુ ભેરુબંધોને ઈશારા કરી તૈયાર રહેવા સૂચના કરવા લાગ્યો. બે વાગ્યા એટલે મહેતાજીને ગાદી ઉપર ઝોકાં આવવા લાગ્યાં તે તકનો લાભ લઇ એત્રણ રખડુ બાઇબંધોને લઇને વેલો ધીમે ધીમે સરકી ગયો. ગામને છેડે આંબલીનું ઝાડ હતું. તે ઉપર ચડીને છોકરાઓ સાથે આંબલીના કાતરા તોડી મોઢાશથી ખાવા માંડ્યા. પીપર ઉપર ચડી ટેટીઓ ખાવા માંડી. બોરડી ખંખેરીને નીચે પડેલાં કાચાં–પાકાં બોર ખાધાં. આંબલીની ડાળને છેડે બેસીને હીંચકા ખાધા. ભમરડા કુવા ઉપર જઇ કપડાં કાઢી કૂવામાં ઠેકડા માર્યો. ખૂબ પેટ ભરી રમ્યા. ને અંધારું થતાં ધીમેથી ઘરમાં ઘુસી ગયા. વેલો પણ છાનોમાનો ઘરે આવીને ફળીઆમાં રમવા લાગ્યો.

આ તેનો નિત્યક્રમ થઇ પડ્યો. ગમે તેટલો માર કે ગમે તેટલી સતામણી છતાં વેલાનું ચિત્ત ભણવામાં ચોંટયું નહિ. બાપપણ હવે કંટાળી ગયો. એક દિવસ તેને બહુ ધમકાવ્યો.

"હરામખોર, નિશાળમાં નહિ શીખીશ તો શું કરીશ? હજામત?"

વેલે કાંઇ જવાબ દીધો નહિ, એટલે ટપોટપ તમાચા પડવા લાગ્યા.

માનો જીવ મુંઝાયો. એણે તેને માલુશાહના હાથમાંથી છોડાવ્યો.

બીજે દિવસે માલુશા જમતા હતા ત્યારે વેલાની બાએ વાત શરૂ કરી–" વેલો નિશાળમાં કાંઇ શીખતો નથી. ત્યારે હવે તેનું શું કરશું ?"

" નિશાળે જાય તો શીખેના ! પંડ્યાજી કહેતા હતા કે ત્યાંથી પણ ભાગી જાય છે. ટોળીઓ ઊભી કરી લડાઇઓ કરે છે. હું તો નોકરી કરું કે છોકરાંના ગામના કજીઆ પતાવવા જાઉં ?

અને કાંઈ સુઝતું નથી. હું એનાથી કંટાળ્યો છું. હવે એને

" ૯૭ અગીઆર વરસનો બાળક છે. એવો

શામી રહેછે. ધીરજ રાખો. "

" અને ભલી શાને એનો ભરોસો નથી ભલે એના લોક

[illegible]

શેઠનું વહાણુ દોલતપશા કપાસ ભરીને મુંબઇ જવા રવાના થવાનું હતું. તેના માલમ લાખાને ભલામણુ કરીને વેલજીને માલુ-શાહે સોંપ્યો. એના મામા ઉપર કાગળ લખી આપ્યો. તે વખતે હજી કચ્છમાં પોસ્ટ ઓફીસો આવી નહોતી. મુંબઇ તરફ પગરસ્તે રેલ્વે પણુ બંધાઇ નહોતી. માત્ર સાગરમાર્ગે કચ્છનો કપાસ અને એરંડીઆ લઇને વહાણો મુંબઇ જતાં-આવતાં હતાં. વેલજીને આ મુસાફરી આકરી લાગી.

આકાશમાં ઓચીંતાં વાદળાં ચડી આવ્યાં. ઘનઘોર આકાશ થઇ ગયું. પશ્ચિમથી વંટોળીઓ ઉપડયો. વહાણુની ચારે તરફ મોટાં મોટાં મોજાં ઉછળવા લાગ્યાં. ભારે ઉલ્કાપાત મચી રહ્યો. સમુદ્રમાં ગેબી અવાજો થવા લાગ્યાં. ચારે તરફ પવન ફુંકાવા માંડયો. વહાણુ તોફાનમાં સપડાયું, આકાશ કાળાં વાદળાંથી ઘનઘોર અંધકારમય થઇ ગયું. ઝંઝાવાત વાવા લાગ્યો. વિજળી ચમકારા મારી આકાશને થોડો વખત પ્રકાશિત કરી દેતી હતી. તેની પાછળ કાન ફાડી નાંખે એવી ગર્જના થતી હતી. હાથી જેવડાં મોજાંઓ વહાણુને સુકાં પાંદડાંની પેઠે આમતેમ નચાવતાં હતાં. નાવિકો આવા તોફાનમાં પણુ ચપળ વાંદરાઓની પેઠે જેને તેને બાઝી-વળગીને પોતાની ફરજો અદા કરતા હતા.

આવા વિશાળ સાગરમાં જાણે દૈત્યો દડા ઉછાળતા હોય એવી રમત રમાઇ રહી હતી. વેલજીને તો ભંડારીયામાં પૂરી મૂકયો હતો. એણે કે બીજા કોઇએ કાંઇ ખાધું નહોતું. માલમ લાખો પોતાના શરીરને દોરડાથી સુકાન સાથે બાંધીને સુકાન ચલાવતો હતો. તેનો એક સાથી મદદ કરતો હતો, છતાં વહાણુ આગળ અતિ કરતું નહોતું. મોજાંઓ એને મગતરાંની પેઠે અહીંતહીં પછાડતાં

નો. વહાણ ઉપર અત્યંત મંદર આવેલું એમ અવાજોને બે
માણસના ફક્કડથી બધાસની માંસલીઓ માણસોને ... થયો. હવે એના ...
(દોરડા) મારી. વહાણમાં બાર મોજાં થયાં. ... લાખના ...
પાટલીઓ મોજાં પસાર થતાં માંનાં પરંતુ ... ને ...
વહાણનું ... મોજાંઓની હારોમાંથી ને ... ભરાઈ

ને... એટલી ઝડપથી આવ્યું ... કોઈ ...
...

આન્ટોનીઓ ડી. મેલો ઇ. કાસ્ટ્રો જોગ.

મારા દોસ્ત,

તારા રાજાના સલામ વાંચજે. તને જણાવવાનું કે મારી પ્યારી અને માનવંતી બ્હેનના લગ્નની રીત અને પહેરામણી બાબતમાં મારા પરમ સ્નેહી ઇગ્લંડના રાજા સાથે જે કોલકરારો થયા છે તેની એક નકલ આ કાગળ સાથે બીડી છે, તેથી મુંબઇનો ટાપુ અને બંદર તે રાજાની મિલ્કત શામાટે કહેવાય અને તે તેને સ્વાધીન કરવા માટે શા સારુ તમને ફરમાશ કરવામાં આવી છે તે તમને જણાશે; માટે તમે ઇગ્લંડના રાજાના કાગળની રાહ જોજે. તે લખે તેને–આ મુંબઇનો હવાલો સોંપી દેવાનું જણાવે તેને–સોંપી દેજે. એ સાટાખત પ્રમાણેની દરેક સરત ચોકસીથી પાલન થાય તેનું ધ્યાન રાખજે. આ સઘળું કામ બજાવી તેની વિગતવાર હકીકત મને લખી જણાવજે એટલે એનું બરાબર પાલન થયું છે તે હું જાહેર કરી શકું. લખતની નકલ તમને બીડી છે તે ઉપરથી જણાશે કે જે આપણે આ વિવાહ કર્યો છે તેથી આપણને જરૂરને સમયે ઇગ્લાંડનો રાજા મદદ આપવા બંધાયલો છે.

લીસબોન તા. ૯ મેહ ૧૬૬૨ (સહી) રાજા

ઉપલો કાગળ કાસદ મારફતે મોકલવામાં આવ્યો. તેની સાથે અંગ્રેજી પાંચ મનવારોનો કાફલો અને ૫૦૦ માણસનું સૈન્ય મુંબઇ આવી પહોંચ્યું, પરંતુ પોર્ટુગીઝો સાથે વાંધો પડયો. અંગ્રેજોને છાસટી જીલ્લો પણ સાથે જ લેવો હતો, જ્યારે પોર્ટુગીઝોએ માત્ર મુંબઇનો જ ટાપુ આપવાનું સ્વીકાર્યું હતું,આથી મનવારો કાંઇ પણ કર્યા વગર પાછી વિલાયત ચાલી ગઇ. પાંચસો માણસોનું સૈન્ય કેરા–તણ વાણીને દમણ પાસે ઊતરી પડ્યું હતું, એટલામાં આ સૈન્ય વચ્ચે

મારફતે કે [illegible]. એમની પાસે સેવા અને [illegible]
[illegible] નહોતી. આથી [illegible] ૨૦૦ માણસો અને [illegible]
[illegible] પગાર. સુરત પેઢીના મેનેજર [illegible]
[illegible] પાઉંડ [illegible] પાઉંડ [illegible]
[illegible] માણસોને [illegible]
[illegible]

[illegible]

મુંબઇની એ વખતે પેદાશ રૂ. ૨૮૦૦૦) ની કુલ હતી. માછી-મારો પાસેથી તે વસુલ થતી હતી. કંપનીએ પોતાની સુરતની મોટી ઓફિસમાંથી એક અધિકારી મોકલી એનો કબજો લીધો. રાજાના સૈન્યને નોકરીમાં રાખી લીધું. યુરોપીયનોને ખેતીવાડી માટે જમીન આપવાનું નક્કી કર્યું. કંપનીએ વેપારને ઉત્તેજન આપવા માટે મુંબઇ આવતા માલને સારે ભાવે ખરીદી નાના વહાણો ચાર્ટર કરીને બસરા અને આફ્રિકા મોકલવા માંડ્યો. વેપારની ખૂબ સગવડો કરી આપી. આથી વેપારીઓ મુંબઇમાં આવી વસવા લલચાયા. મુંબઇના કોટની આસપાસ મજબૂત દિવાલ બાંધી જાનમાલને રક્ષણ આપવામાં આવ્યું. પાંચ વરસ સુધી વેપારી પાસેથી જકાત લેવાતું બંધ રાખ્યું. તે સિવાય કારીગરોને વસાવવા માટે ઘરખા અને સાજાઓછે ભાવે પૂરી પાડવાનો બંદોબસ્ત કર્યો.

આ સમયે મી. જીરાલ્ડ એંજીનીઅર નવો ગવર્નર નિમાયો. એ ભારે ઉત્સાહી હતો. સને ૧૬૭૦ માં એણે કોર્ટોની સ્થાપના કરી. દીવાની દાવા અને ફોજદારી મુકર્દમા માટે મેજીસ્ટ્રેટની નિમણુક કરી. શહેરની કિલ્લેબંધીમાં એક મોટી તોપ અને બેટરી સ્થાપી બચાવના બાંધકામની મજબૂતાઇ કરી. કિલ્લાઓ ઉપર કુલ ૧૦૦ તોપો ગોઠવી દીધી. એણે સુરતને બદલે મુંબઇને મોટું વેપારી મથક અને મુખ્ય બંદર કરવાની સૂચના વિલાયત લખી મોકલી. દેશી સૈન્ય પણ એણે ઊભું કર્યું. ઘોડેસ્વાર પલ્ટન પણ ઊભી કરી. ૧૬૮૩માં સૈન્યનો પગાર ઘટાડ્યો તેથી સેનાધિપતિ કેપ્ટન કેગીને મુંબઇનો કબજો લઇ લીધો, પણ વિલાયતથી રાજાનો હુકમ અને સૈન્ય આવી પહોંચતાં પાછો કબજે સને ૧૬૮૪માં કંપનીને મળ્યો. આ વખતે મુંબઇની વસ્તી ૬૦૦૦૦ આશરેની હતી.

તા. ૨૨ ફેબ્રુઆરી ૧૬૮૯ને દિવસે બાદશાહ ઔરંગઝેબના

ઇકમથી ઇંગ્લંડના નગર સીટી સાયુમખાને પ્રદેશ કબજે [illegible] અને કુમક ઉપર હુમલો કર્યો. અંગ્રેજોના અધિકારીઓ [illegible] ગયા. એમણે નમાન કર્યો નહિ. સીટી સાયુમખાને પેલા [illegible] તેથી આ હકુમત આવેલા આસપાસના પણ નિઝામે [illegible] લીધા. અંગ્રેજને ચાલાકી પહોંચી નહિ. એટલે રૈયત [illegible] એમણે નમાન ન કરતાં કાઢી આપી રૈયતી કરી. [illegible] સાયુમખાન નક્કી મુશ્કેલ તેમાં પણ નિઝામે [illegible] મેળવ નિમણૂક કરાવી હતું. પરંતુ એ વેળા [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

આપ્યા. સને ૧૭૫૨માં લોકોને પૈસા આપીને સરકારે મેદાન ઘણું ખુલ્લું કર્યું. સન ૧૭૭૨માં દારૂગોળા બનાવવાનું કારખાનું એપોલો બંદર ઉપરથી ખસેડીને મજગામખાતે લઇ જવામાં આવ્યું. સને ૧૮૬૮માં આ કારખાનું ત્યાંથી ખસેડીને પુના પાસેના ખડકી ગામમાં સ્થાપવામાં આવ્યું હતું અને જમીનના મોટા સટ્ટા વખતે એ જગ્યા શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદે ચાલીસ લાખમાં ખરીદી લઇ તેના શેરો કાઢીને એક કરોડ રૂપિઆ ઉપજાવ્યા હતા.

આવી રીતે મુંબઇનો વિકાસ થતો ગયો તેમ જમીનની જરૂર પડતાં જંગલો ને ઝાડીના તેમજ સમુદ્ર અને તળાવોનાં રૂપાંતર થતાં રહ્યાં હતાં. માઝી જનરલ જોનસનના બાપે જ્યાં તોપખાનું સ્થાપ્યું હતું, ત્યાં સને ૧૭૯૪માં ફ્રેંચો તે તરફ આક્રમણ કરશે એવા ભયથી ત્યાંની ઇમારતોને તોડી પાડી સરકારે મોટું મેદાન બનાવ્યું હતું. ફોર્બસ કંપનીથી તે એલ્ફીન્સ્ટન સરકલ સુધી ભીંડીનાં ઝાડોનું વન હતું. દેવળના દરવાજાની બહાર વડોનું મોટું વન હતું. કિલ્લાના દરવાજા આગળથી તે ટાઉન પાર્ક સુધી લશ્કરની બરાકો હતી. સને ૧૮૦૩ની મોટી આગમાં બરાકો બળી ગયા પછી ત્યાં મોટું મેદાન બનાવવામાં આવ્યું અને એપોલો સ્ટ્રીટથી મેડોઝ સ્ટ્રીટ સુધી મોટું તળાવ હતું તે ધીમે ધીમે પુરાઇને મેદાન ઊભું થયું.

શાહ વેલજી માલુએ આ સમયે ૧૧ વરસની ઉમરે મુંબઇમાં પગ મૂક્યો હતો. વહાણના નાખુદાએ એને એના મામા શામજી સારંગને ત્યાં પહોંચતો કર્યો. મામાએ સ્નેહથી ભાણેજને આવકાર્યો ને એને સ્કૂલમાં તરત દાખલ કરી દીધો. મુંબઇમાં આ વખતે આમરી સ્કૂલમાંથી ઠીક ધોરણસર ગુજરાતી નિશાળ સ્થપાઇ હતી. એમાં એક વરસ સુધી રહીને વેલજી થોડા આંક તથા ગુજરાતી બીજી

ચોપડી શીખ્યો. સ્કૂલમાં નહિ ભણવાથી બારમા વરસે એ [illegible] દુકાને દાખલ થયો. એક વરસમાં તો એણે મામાની દુકાને [illegible] નું નામુંઠામું અને વેપાર કરવાનું શીખી લીધું. [illegible] ઠેકાણે એકદમ [illegible] હતો તે હવે દુકાન ઉપર [illegible] અને ઉપયોગી બની ગયો. એના મામો એને [illegible] [illegible] ને [illegible] પૂરી [illegible] કામ [illegible] [illegible] એક વરસ મામાની દુકાને કામ કરી [illegible] [illegible] સાથે દુકાન કરવા [illegible] વાત કાઢી.

" [illegible], મારે તો નવી દુકાન કાઢવી છે. "

" [illegible], [illegible] [illegible] દુઃખ છે ! "

[illegible]

બજારકોટ માંડવી બંદર ઉપર એક નાની દુકાન કાથાબજારમાં ભાડે લેવામાં આવી. મામાએ મલબારથી આવતો કાથો અને તેની સીંદરી તથા રસીઓ ભાણેજને લઇ આપી. શું ભાવે લેવાઇ હતી, શું ભાવે વેચવાની હતી, તે સર્વે સમજાવ્યું. પોતે પણ સાંજ સવાર ભાણેજની હાટડીએ આંટો મારી જતા. દરરોજ વકરો તપાસતા હતા. છોકરો સમજુ અને આવડતવાળો નીકળ્યો. એને ભાંગીતૂટી ગુજરાતી, મરાઠી બોલતાં આવડતું હતું. પહેલા ત્રણ ચાર માસ વકરો થોડો થતો હતો. નફો બહુ રહ્યો નહિ. મામાએ ઉધાર આપવા તદ્દન મનાઈ કરી હતી. રોકડ વેચાણ કરવાની છૂટ હતી. છોકરો વહેલો સવારે આવી થડા ઉપર બેસતો હતો. દશ વાગે દુકાન બંધ કરીને ખાવા જતો. અગીઆરે પાછો આવતો હતો. સાંજના છ વાગે વાળુ કરવા જતો. પાછો સાતે આવી જતો. રાત્રે અગીઆર સુધી એ દુકાન ઉપર બેસતો હતો. તે દુકાનને જરા પણ રેઢી મૂકતો નહોતો.

છ મહિને દુકાનમાં નફો દેખાવા લાગ્યો. બાર માસ પૂરા થયા ત્યારે ગણત્રી કરતાં રૂા. ૧૦૦) વધ્યા હતા. છોકરો બહુ ખુશી થયો. મામો પણ સંતોષ પામ્યો. બીજે વરસે પોતાની ન્યાતના એક છોકરાને વધારાના કામ માટે રાખી લીધો. એક જમવા જાય ત્યારે બીજો બેસે. સવારના છથી રાત્રિના અગીઆર વાગ્યા સુધી દુકાન બંધ થાય જ નહિ. ઘરાક કોઇ પાછું વળે જ નહિ. પહેલાં દુકાનમાં ૫૦૦ રૂપિઆનો માલ રાખતા હતા. હવે વહાણના ઉપયોગના મોટા રસ્સા રસ્સીઓ પણ રાખવા માંડ્યા. દુકાન ઉપર ઘરાકી વધવા માંડી. વહાણવાળા પણ માલ લેવા માંડ્યા. હવે તો વેલજી શાહ સૂતરની દોરીઓ પણ રાખવા માંડ્યા. એમનો બીજા વરસનો નફો ત્રણસો રૂપિયાનો થયો. વેલજીને ખૂબ આનંદ થયો ને આગળ વધવાની હોંશ વધી. દુકાન હવે બરાબર ચાલતી હતી.

ખરચ કાઢતાં વધ્યા. હવે વેલજીએ ઉધાર આપવાનું વધારે પ્રમાણમાં રાખ્યું. પોતે વેપારીઓમાં શાખ સારી રાખી હતી એટલે મલબારના કાથાના વેપારીઓ એને પાંચ હજાર રૂપિયા સુધી ધીરધાર કરતા હતા. પ્રથમ તે મુંબઈના મોટા કાથાના વેપારીઓ પાસેથી માલ ખરીદતો હતો. હવે એણે પરબારી મલબારના વેપારીઓ સાથે આડત બાંધીને વહાણોમાં સીધો માલ મંગાવવો શરૂ કર્યો. એનો વેપાર હવે સારો ચાલવા લાગ્યો. દર વરસે ૧૦૦૦-૧૨૦૦ રૂપિયાનો વધારો થવા માંડ્યો. વેલજી પાસે હવે ૫૦૦૦ રૂપિયાની મૂડી થઇ હતી. માબાપને એણે પંચતીર્થ, આબુ, પાલીતાણા, ગિરનારની યાત્રા કરાવી કૃતકૃત્ય થયો. અગિયાર વરસનાં વ્હાણાં વાઈ ગયાં. વેલજી ૨૫ વરસનો જુવાન થયો. તેના મા-બાપ વેલજીને સુખી જોઇને ધર્મધ્યાનમાં રહેતાં કાલક્રમે ગુજરી ગયાં.

વેલજી શાહનો પરિચય વહાણવાળાઓ સાથે ઘણો હતો. વહાણના નાખુદાઓ દેશ-પરદેશની વાતો એની પાસે કરતા હતા. અરબસ્થાનના આરબોની, ઇરાની અખાતના રહેવાસીઓની, રાતા સમુદ્રના રહીશોની, ત્યાંના વેપારવણજ, પેદાશ અને નફાની નવી નવી વાતો કરવા લાગ્યા. તે તરફ જઇ મોટો વેપાર ખેડાય છે. ઘણા લોકો, પણી ભાષાઓ, જાતજાતના વેપારોના અનુભવો મળે છે. વેલજી ઘણાં વરસો થયાં એ વાતો સાંભળતો હતો. એનું મન આવી આવી વાતો સાંભળી પાણી પાણી થઇ જતું હતું. એ દેશો જોવા, અનુભવવા માટે એને તીવ્ર લાગણી થતી હતી. હવે તો એને તે સંબંધી સ્વપ્નો પણ આવતાં હતાં. એ દેશો તરફ પ્રવાસ કરી આવવાની એને ઉત્કંઠા થઇ. એણે પોતાની ઘણીઆણી પાસે વાત કરી પણ તેણે પ્રથમ કોઇ રીતે રજા આપવા કબૂલ કર્યું નહિ. વેલજી નાહિંમત થયો નહિ. એણે લાગ આવતાં વારંવાર ઉલ્લેખ

કરવા માંડ્યો. [illegible] તેની [illegible]

આ પ્રદેશમાં જવું તે મારા [illegible] તરીકે નહિ [illegible] પસંદ કર્યું. [illegible]
[illegible] નાખુદાઓને [illegible]
[illegible] પણ [illegible] હતો. [illegible]
[illegible] અનુભવ હતો. [illegible]

[illegible]

: એને વેગ્યો છે, વચનનો સાચો છે; બીજા આરબો જેવો ખાડ નથી."

"ભાઇ, તારી તને ખબર, પણ મને ધીરજ આવતી નથી. આઠ હજારનો માલ અને પોતાના પંડને આવા અજાણ્યાના હાથમાં હું તો સોંપું નહિ. તું સમજીને કરતો હોઇશ."

' ફીકર ન કરો મામા, હું સમજીને કરું છું. મને ભય નથી, હું નચિંત છું."

"જેવી તારી મરજી."

વહાણમાં માલ ચડ્યો ને સારા મુહુર્તે વહાણ હંકાર્યું. એઓને એડન, હેડેડા, બસરા અને મોખા તરફ પ્રવાસ કરવાનો હતો. વહાણને પ્રશનુમા હવા મળી હતી એટલે વહાણ સારી ગતિએ ચાલ્યું જતું હતું.

રાત્રિનો વખત હતો. આકાશમાં ચંદ્રના પ્રકાશથી ચારે તરફ ચાંદની રેલાઇ રહી હતી. પાણી ઉપર જાણે રૂપું પાથર્યું હોય એમ દેખાતું હતું. રેલજી શાહે ચુલા ઉપર ખીચડી બનાવી સાથે અથાણું, પાપડ વગેરે તૈયાર કર્યાં હતાં, કાચરી પણ તળી હતી. તેઓ પોતાની રીતે જમી બીડી પીતાં તુતક ઉપર ડોલ લાંબું કરીને આનંદથી વાતો કરતા હતા. સમુદ્રની માછલીઓ આકાશમાં ચળકતા ચંદ્રની સામે ઠેકડા મારતી ત્રણ ચાર ફીટ ઊંચે કૂદી રૂપેરી રંગના ચમકારાથી આશ્ચર્ય-ચકિત દેખાવો કરતી હતી. શાંતસાગરમાં શાંત મોજાંઓ ચારે તરફ ધીમી ગતિથી પ્રયાણ કરતાં હતાં. તેમાં ઉઠતા બુંદબુદો સંસારની અસારતાનું ભાન કરાવતાં હતાં. રાત્રિની નિરવ શાંતિમાં તૃપ્ત પેટ અને મને વેલજી શાહ સાગરને નિરખી રહ્યા હતાં. વહાણમાં કામ કરનો દેશી ખારવો વેલજી પાસે આવીને બેઠો.

[illegible] આપણે શોભા ક્યારે [illegible]
[illegible] મારે તમને [illegible]
[illegible]
[illegible] મારે [illegible]
[illegible]

પોતાના થોડા નવા માણસોને પણ ચાંચીઆને સોંપી દેશે. પછી મોખા જઇ જાહેર કરશે કે ચાંચીએ એને લૂંટી લીધો."

"ખરેખર સાચી વાત છે?" વેલજીએ સફાળા બેઠા થઇ જઇને આશ્ચર્ય અને ભયની મિશ્ર લાગણીથી પૂછ્યું.

"તમે બેઠા ન થાઓ. સૂતા–સૂતા ધીમેથી વાત કરો. કોઇને શક આવશે. સાવ સાચી વાત છે. છોકરો અલકાસમનો ભાણેજ છે. એણે સૂતાં સૂતાં અલકાસમ અને તેના ભાઇને વાતચીત કરતાં સાંભળ્યા હતા. એમાં જરા ય શક રાખવાનું કારણ નથી. જુઓને આપણા વહાણનો મોરચો ફેરવી નાંખી બેટ તરફ લીધો છે."

વેલજી વિચારમાં પડી ગયો. દરિઆમાં એ એકલો શું કરી શકે? મામાની વાત ન માનવામાં એણે ભૂલ કરી હતી એ હવે તેને સ્પષ્ટ સમજાયું; પણ પસ્તાવા માત્રથી કંઇ વળે તેમ નહોતું.

"તું ફીકર કર નહિ. હું એની ગોઠવણ કરી યોગ્ય કરીશ." વેલજીએ અબદુલાને હિંમત આપતાં કહ્યું પરંતુ તેના મનમાં ફાસ્કો પડી ગયો.

વેલજી ધીરજવાળો માણસ હતો. એણે આખી સ્થિતિ ઉપર ફરી વિચાર કરી જોયો. પોતાની સ્થિતિ અસહાય અને લાચાર જણાઇ. હવે ધીરજ વગર બીજો કાંઇ ઉપાય નહોતો. એણે શાંતિથી બીજી બીડી સળગાવી પીવા માંડી.

બીજે દિવસે બપોરના પવનની પ્રતિકૂળતાને લીધે વહાણ ધીમે ધીમે જતું હતું. એટલામાં દૂરથી ધૂમાડો દેખાયો.

એક નાની મનવાર એ રસ્તે પસાર થતી હતી. તે તદ્દન નજદિક આવી પહોંચી. અવાજ સંભળાય એટલે દૂર એ મનવાર હતી.

નૈનજીએ અમ્બમુગ્મના વાયરી આતાને નામ [illegible]
તરત ઉભા થય પોતે તૈયાર ગઇને મિત્રીઓને ખુશ [illegible]
[illegible]. તેથી દાદ દવાની બોલાવવાનો ભાવ કર્યે [illegible]
જમાવ્યું એવી એમની ભૂખ પણ નાંખી.

[illegible]

[illegible]

રી. અંગ્રેજ સરકારના હાથ લાંબા છે. તારા જેવાના વગર ફોગટ-
ના ભુક્કા નીકળી જાશે. ચેતતો રહેજે. તારી વાત હું માનતો
નથી એટલે તું મારી નજરથી છટકી શકીશ નહિ. હું આટલામાં
જ ચોકી કરતો ફરું છું. જરા પણ ભૂલ કરીશ તો માર્યો જાઇશ.
તારું વહાણ જપ્ત થશે. જા મોખે જલદી પહોંચી જા."

અલકાસમે પોતાની નિર્દોષતા દેખાડી. તે મનમાં ડરી ગયો.

મનવારે દૂરથી જોયું તો વહાણને હવે મોખા તરફ ફેરવવામાં આવ્યું હતું.

વેલજીએ બે કલાક પછી અલકાસમને બોલાવ્યો. "નાખુદા સાહેબ અહીં આવો, તમારા ભાઇને સાથે લાવો, કોફી પી જાઓ."

એણે એમને પ્યાલામાં કોફી આપી. વેલજીએ એમને ગઇ ગુજરી ભૂલી જવા કહ્યું. પોતે એની સાથે ખૂબ વેપારની અને બીજી જૂની વાતો કરવા લાગ્યો. દરરોજ એ બે વખત નાખુદા અને તેના ભાઇને કોફી પાતો, એમને બીડીઓ પાતો અને ખૂબ વાતો કરી સ્નેહ બતાવતો. વેલજી એમની સાથે ખૂબ પલોટાઇ ગયો. ભારે દોસ્તી જામી. કડવાશ જૂની થઇ ગઇ, હવે તો કલાકોના કલાકો વાતચીતો ચાલવા માંડી.

મોખા આવ્યું. વેલજીનો હવે ભય જતો રહ્યો હતો. એણે આરબને મીઠાશથી વશ કરી લીધો હતો. વેલજીએ મોખામાં માલ વેચી સાંધી નવો ખરીદ્યો. બસરા, બહેરીન વગેરે બંદરો ખાતે એણે માલ વેચ્યો ને નવો ખરીદ્યો. આમ એક જ વહાણમાં આઠ માસ મુસાફરી કરી, તેમાં તેને ચોખ્ખો અગીઆર હજાર રૂપિઆ નો નફો મળ્યો હતો. ઘણાં બંદરોનો એણે વેપાર કર્યો હતો. તે આરબી ભાષા બોલતાં શીખી ગયો હતો. વેપારનો વિશાળ અનુભવ લીધો

હતો. દેવપરદેવના પાણી પીધાં હતાં. અનેક લેખકો [illegible] દાસીઓ, દરબારી, સૈનિકો, પટરાણીઓ સાથે પ્રસંગમાં આવેલ હતે [illegible] દેવદેવના ગમક્યા, પેરાણની સ્ત્રીઓનો [illegible] અનુભવ મેળવે. [illegible]

[illegible]

[illegible]

એમની પાસે હવે પચાસ લાખ રૂપિયા થઇ ગયા હતા, છતાં નફા ખાતર નહિ પણ પોતાના શોખ ખાતર વેલજીશાહ વેપાર ખેડતા હતા. એમને ઘરે હવે માળા, ગાડી, ઘોડાં, જાહોજલાલી ખૂબ વધી ગઇ હતી. એક વખતનો ગરીબ છોકરો આત્મબળે સેંકડો માણસોને નભાવનાર વેલજી શેઠ નામે ઓળખાતા ધનવાન ગૃહસ્થ હતા.

એમને પુત્રસંતતિની ઊણપ હોવાથી તે બાબતનો અસંતોષ રહેતો હતો, પરન્તુ પુણ્યોદયે એમની ૩૭ વરસની ઉમરે સંવત ૧૯૦૨ માં એમને ત્યાં પુત્રજન્મ થયો. એનું નામ ત્રીકમજી રાખવામાં આવ્યું. તે પછી બે વરસે ઉમરશી નામે બીજો પુત્ર અને પ્રેમબાઇ નામે પુત્રી જન્મ્યાં.

વેલજીશાહ ભણેલા નહોતા. એટલે દાનધર્મ જૂની રીતે કરતા હતા, છતાં જૈનધર્મ ઉપર તેની અખંડ શ્રદ્ધા હતી. દેવ-દર્શન ને સેવાપૂજા બહુ જ પ્રેમથી કરતા હતા. પોતાના ધર્મની દરેક ફરજો પાળી, ઉત્સવ તથા બીજા સારાં કામોમાં દાનપુન્ય મોટા પ્રમાણમાં કરવા લાગ્યા. હવે એમની પાસે પૈસો ઘણો વધી ગયો હતો. એટલે પોતાના વતન કચ્છ-કોઠારામાં એક ભવ્ય દેરાસરજી બંધાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. સંવત ૧૯૧૪ માં એમણે મોટી ધામધુમથી કોઠારામાં દેરાસરજીનો પાયો નંખાવ્યો. આખા કચ્છમાંથી હોશિયારમાં હોશિયાર કારીગરો ભેગા કરવામાં આવ્યા. કાઠિયાવાડમાંથી પણ શિલ્પીઓને તેડાવવામાં આવ્યા. મોટે પાયે દેરાસરજીનું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું. એને બાંધતાં ચાર વરસો લાગ્યાં. એને કોતરકામ અને નકશીથી ખૂબ શણગારવામાં આવ્યું. દેરાસરજીના મંડપ, ગર્ભદ્વાર, વચ્ચેનો ઘુમટ બહુ વિશાળ રાખવામાં આવ્યો હતો.

સંવત ૧૯૧૮ માં દેરાસરજી શિખરબંધ તૈયાર થઇ ગયું,

વેલજી શેઠની વેપારીઓને, જૈનોને, એમની દશા ઓસવાળ જ્ઞાતિને અને જાહેર જનતાને મોટી ખોટ પડી.

શેઠ વેલજી માલુના વડા પુત્ર ત્રીકમજીના હાથમાં કારભાર આવ્યો એ વખતે એમની ઉમર નાની હતી. એમના વિવાહ એમના જેવા જ ધનવાન અને અગ્રણી શેઠ નરશી નાથાના દિકરા હરભમની પુત્રી હેમકુંવર સાથે થયાં હતાં. એમના પિતાએ એને પોતાની હૈયાતીમાં જ આર. કીંગ ગેલન કું.ના નામની અંગ્રેજી પેઢીમાં ભાગીદાર બનાવી દીધા હતા. એ ભાગીદારી થોડા વરસ ચાલી. પછી ત્રિકમજીએ પોતાનો કપાસનો વેપાર મોટે પાયે ચલાવ્યો અને કમનસીબ સટ્ટાનો ચેપ તેને ન લાગ્યો ત્યાં સુધી–ઘણાં વરસ સુધી–એમનો કપાસનો વ્યાપાર વિશાળ પાયા પર ચાલતો હતો.

ખાનદાનીનાં ખમીર.

(૧) બહાદુર બાળી [illegible]

[illegible]

પાણીની ના પાડી અને જીભ તરફ અંગુલીનિર્દેશ કર્યો. તેઓએ કાંઇ બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ વાચા બંધ થઇ ગઇ હોય તેમ જણાવ્યું. શેઠાણીનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું. ત્યાં બેઠેલા અનુપચંદ ગોરજીએ પોતાના પાસેથી ઊંચી માત્રા કાઢીને ખરલમાં ઘસી રોગીને મોઢે મૂકી. પાંચેક મિનિટમાં જીભ છૂટી થઇ હોય તેમ શેઠે ધીમેથી કહ્યું:

"મહોકમ ક્યાં છો ? મારી પાસે આવ."

"આ રહ્યો કાકા, આજ્ઞા કરો."

"મહોકમ, આ હાથી (હઠીભાઇ) અને ઉમેદ તને ભળે છે. તારી કાકીનું ગઢપણ પાળજે. છોકરા નાના છે, તેને સાચવજે અને આપણો વહીવટ પણ તારે સંભાળવાનો છે." પછી શેઠાણીને ઉદ્દેશીને કહ્યું: "તમારે મહોકમભાઇની સલાહ લેવાની છે. સમજ્યાં કે ?"

શેઠાણીએ ડોકું ધુણાવી સંમતિ દર્શાવી.

"કેમ મહોકમ, આ બધું ખરા દિલથી સંભાળીશ કે ? મેં તને પુત્રવત્ પાળ્યો છે ને તારામાં મારું મન ઠરે છે, તેથી આ બધું તને ભળાવું છું."

"જેવી આજ્ઞા." આંસુઓથી ભરેલી આંખે મહોકમે જવાબ આપ્યો.

અત્યારની પેઠે તે વખતે વાલીપણાંનાં મુખત્યારનામાં કે કોર્ટની કાગળોનાં કારસ્થાન નહોતાં; મીલકતની નોંધ ને વીલના ત્યાગ પાછળ વકીલ બારિસ્ટરોના ખીસ્સાં ભરવાના નહોતાં. કેસરીસંઘ શેઠે અણુમાપ્યો લાખોનો વહીવટ જબાન ઉપર પોતાના ભત્રીજાને સોંપ્યો ને ભત્રીજાએ શીર નમાવીને કાકાની ઇચ્છા—આજ્ઞાને

મહોકમભાઈ આ પ્રમાણે પેઢીના વહીવટ ઉપર કાબૂ મેળવવા તથા ધંધાનો વિકાસ કરવા સાથે હઠીસિંહ તથા ઉમેદભાઈનું વહેવારિક અને નૈતિક જીવન ઘડવામાં બેદરકાર નહોતા. તેમનું દષ્ટિબિંદુ કાકાને અંતીમ સમયે આપેલ વચન વફાદારીથી પાળી બતાવવાની તાલાવેલી હતી. તેણે બન્નેને ધુડી નિશાળે મૂકી આંક, હિસાબ ને નામાનો અભ્યાસ કરાવી ધીમે ધીમે પેઢી ઉપર આવવા અને ઉપલક જોવા-જાણવાનો રસ લેતા કર્યાં. ને સંવત ૧૮૬૮માં હઠીસિંહની સોળ વર્ષની ઉંમરે તેના લગ્ન અમદાવાદના નગરશેઠ હેમાભાઈની પુત્રી સાથે મોટી ધામધુમથી કર્યાં.

આ વખતે મુંબઈ ઇલાકાના જૈનોમાં શેઠ અમીચંદ સાકરચંદના સુપુત્ર શેઠ મોતીચંદે મોટા ધનવાન અને ઉદાર ગૃહસ્થ તરીકે પ્રખ્યાતિ મેળવી હતી. એમનો વેપાર વિશાળ પાયા પર હતો. એમની ઉદારતા તેથી પણ વિશાળ હતી. એમનો મુખ્ય વેપાર અફીણનો હતો. પાલી અને મારવાડથી તેઓ મોટી રકમે અફીણ ખરીદી પોતાના વહાણોમાં ચીન ખાતે ચડાવતા હતા. આ ધંધા સિવાય રેશમ ખરીદવા અને પરદેશ ચડાવવાનો વિગેરે બીજા ઘણા ધંધાઓ કરતા હતા. એઓ દરરોજ કાંઈપણ સખાવત કર્યા વગર મોઢામાં અન્ન મૂકતા નહોતા. સર જમશેદજી જીજીભાઈ બેરોનેટ સાથે એમને ભાગીદારી અને ભારે મહોબત હતાં. બંને એકબીજાને ભાઈઓની પેઠે ચાહતા હતા. એમની જાહેર અને ગુપ્ત સખાવતો લાખોની થતી હતી. 'જમણો હાથ દાન કરે તે ડાબો જાણે નહિં' એવી એમની ઇચ્છા રહેતી. શેઠ મોતીચંદ સાથે શેઠ કેશરીસિંહને સારો ઘરોબો હતો. તેઓએ પરસ્પર વેપારીસંબંધ સ્થાપ્યો હતો. મુંબઈખાતે રેશમ વેચવાની આડતનું કુલ કામ શેઠ મોતીશાહને એમણે આપ્યું હતું. મહોકમભાઈએ એમાં ખૂબ વૃદ્ધિ કરી. મુંબઈ અથવા અમદાવાદમાં તેઓ મોતીશા શેઠને ચાર છ માસે મળતા હતા. તેઓ બંને વચ્ચે

માટે પ્રેમ બંધાયો હતો. અને પ્રેમધર્મને [illegible]

[illegible]

ને તે તરફ તમારી પેઢીઓ છે તેથી તમને આગ્રહથી આ કામ આપવા માગું છું. તમારે તે કરવું જ પડશે."

"તમારી ઇચ્છા છે તો મારાથી કેમ ના પડાય? મુરબ્બી, ભલે હું ખુશીથી એ કામ સંભાળીશ, પરંતુ મને અંગત અફીણ ખરીદવાની છૂટ હોય તો જ તક મળતાં મોકળા મનથી લઇ શકાય. જો કે તેમ કરતાં તમને ન જોઇએ તે હું રાખી લઇશ."

"ભલે બહુ સારું. મને તેમાં વાંધો નથી."

મહોકમભાઇએ આ બંને સ્થળોએ વિશ્વાસુ માણસો મૂકીને અફીણની ખરીદ ચાલુ કરાવી. પોતે પણ વારંવાર આંટો મારી આવતા હતા. એ ધંધામાં સારો કસ હતો. પોતે અંગત જે અફીણ ખરીદતા તે પણ વેચવા માટે મોતીશાહ શેઠને મુંબઇ મોકલતા હતા. આમાં બંનેને સારો કસ રહેતો હતો.

આ સમયે ચીનખાતે હિંદમાંથી વીસ કરોડ રૂપિયાની કિંમતનું અફીણ ચડતું હતું. ચીનાઓ પોતાની બધી કમાણી આ અફીણના વ્યસનમાં ખર્ચતા હતા. મંચુરીઆના બાદશાહે ચીનને જીતી લીધું હતું. એણે ચીનાઓને ચાલુ ગુલામગીરીમાં ઝકડી રાખવા માટે ચીનમાં અફીણ દાખલ કર્યું હતું. તે સિવાય ચીનાઓમાં ચોટલી વધારવાની પ્રથા પણ દાખલ કરી હતી. ચીના ધનવાનો, મજૂરવર્ગ, વેપારીવર્ગ સૌ ચંડુલખાનામાં જઇ પીનાની ભુંગળીમાં અફીણની ગોળી ચડાવી તેને બત્તીમાં સળગાવીને પીતા (ફુંકતા) હતા. ધીમે ધીમે ધૂમ્રપાન તેમના મગજમાં પહોંચતું હતું. ચીનાઓ તેના કેફની ધૂનમાં બહારની ચિંતાઓ, હાડમારીઓ, તકલીફો અને દુઃખો તથા રોગો સર્વે ભૂલી જતા. એમને બહારની સ્મૃતિ કાંઇ રહેતી નહિ. એને મીઠાં સ્વપ્નાં અને ઊર્મિઓ ઊઠતી હતી. એને પરીઓ

જેવી સુંદર ઓમો. મધુર ખાનખાન ને મુગ્ધ [illegible]
નામો આવતી ને પોતાની સામે [illegible]

પણ આજ [illegible] અદીબ પીનાર [illegible]
[illegible]

ભારે ગ્લાનિ થઇ. આવડા મોટા વિસ્તારવાળા દેશમાં અફીણબંધીના તેના પ્રયત્નો નિષ્ફળ નિવડ્યા. એણે અંગ્રેજોના એલચીને બોલાવી પોતાની લાચારી બતાવી અને હિંદમાંથી અફીણ આવતું બંધ કરવા વિનંતિ કરી. એણે ઇંગ્લાંડના પ્રધાનમંડળને ચીનના શહેનશાહનો પેગામ પહોંચાડ્યો, પરંતુ હિંદના સરકારને આ અફીણના વેપારમાંથી વાર્ષિક છથી આઠ કરોડ રૂપિયાની પેદાશ હતી. એ પેદાશ ખોવી સત્તાધિકારીઓને ગમી નહિ. પ્રધાનમંડળે ના પાડી. આથી ચીનના શહેનશાહે મહારાણી વિક્ટોરીઆને એક અતિ હૃદયદ્રાવક પત્ર લખીને આ વેપાર અટકાવવા અપીલ કરી, પરંતુ તેનું પરિણામ પણ શૂન્યમાં આવ્યું. અફીણનો વેપાર ચાલુ રહ્યો.

ચીનના શહેનશાહે નછૂટકે ચીનમાં અફીણની આયાત બંધ કરવાનો હુકમ કાઢ્યો. તેની કાંઇ પણ દરકાર કર્યા વગર અંગ્રેજોએ અફીણની આયાત ચાલુ રાખી. કેન્ટોનના બંદરે વીશ હજાર પેટીઓ ભેગી થઇ. ચીનના શહેનશાહની આજ્ઞાથી આ પેટીઓને સાગરમાં હોમવામાં આવી. અંગ્રેજોએ યુદ્ધ જાહેર કર્યું. યુદ્ધમાં ચીન હાર્યું. અંગ્રેજોની શિસ્ત અને નવાં હથિઆરો પાસે ચીના સૈન્ય ટકી શક્યું નહિ. તેનો પરાજય થયો. અફીણનો વેપાર ચાલુ રહ્યો. ચીને દંડ પેટે રોકડી રકમ અને હોંગકોંગનું બંદર અંગ્રેજોને સોંપ્યું. ચીનાઓને પોતાનું પ્યારું અફીણ પાછું મળવા લાગ્યું. આસુરી સંપત્તિનો વિજય થયો. યુરોપીયન ગુલામગીરીમાં ચીન મુકાયું ત્યારથી ચીને માથું ઊંચું કર્યું નથી. ચાલીસ કરોડ ચીનાઓ વ્યસનો અને પરદેશીઓની સાંકળોમાં સબડાઇ બેઠા છે.

મહોકમભાઇ સાથે આડત બાંધ્યા પછી મોતીશા શેઠને પણ સારો નફો મળવા લાગ્યો હતો. મોતીશા કદરદાન માનવી હતા. તેમણે [illegible] પેઢીના સંબંધમાં વધારે સારી આવક આવવાની એક યોજના વિચારી કાઢી. પ્રસંગે તેમણે એકદા વાત કાઢી.

" અરે મહેરબાન, શા માટે આવું કામ કરો છે ! "

" કેમ મોતીલાલ શેઠ, આવું કેમ ! "

[illegible]

(૨) હાથિયો હાકેમ—

બાવીશ વર્ષના યુવાન હઠીસિંહના હાથમાં કુલ કારભાર આવ્યો. હઠીસિંહ ગુજરાતી ત્રણચાર ચોપડીઓ માત્ર ભણ્યા હતા. ચૌદ વરસની વયથી જ મહોકમભાઇના હાથ નીચે પેઢી ઉપર કામ કરતા થયા હતા. શેઠાણી સુરજબા પણ બારે સમજુ હતાં. પોતાના પુત્રને એમણે સારા સંસ્કાર અને તાલીમ આપ્યાં હતાં. મહોકમભાઇ તેમના ઉપર સંપૂર્ણ વહાલ રાખતા, પરંતુ તે ઉન્માદી કે અભિમાની ન થઇ જાય તેટલો અંકુશ પણ રાખતા. બંને ભાઇઓને એમણે નાના નાના કાર્યોથી શરૂઆત કરાવી હતી. ધીમે ધીમે ઉમર વધતાં સમજણાં થઇને કામ શીખ્યા એટલે એમને મોટાં કામો સોંપ્યાં હતાં. એમને વેપાર-વણજમાં રસ લેતા કરીને એકને કેશીઅરનું એટલે રોકડનું કામ અને બીજાને કાગળો લખવાનું કામ આપ્યું હતું. નામાનો બન્નેને અભ્યાસ કરાવેલો.

મહોકમભાઇ સ્વર્ગવાસ પામ્યા એટલે સર્વે લગામ હઠીસિંહના હાથમાં આવી. યુવાની દિવાની છે. એક કવિ કહે છે કે—

यौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्वमविवेकता ।

"યુવાની, ધનસંપત્તિ, અધિકાર એ સર્વ અવિવેકનાં પેદા કરનારાં છે. હઠીસિંહ પાસે એ સર્વે હતું. તે લક્ષ્મીના લાડમાં લોટતો

[illegible]

કુટુંબો અતિ ધનવાન અને આબરૂદાર હોવાથી વિવાહની ધામધુમ-માં કચાશ રાખી નહોતી. આ પ્રસંગે હઠીસિંહ શેઠના માતુશ્રીએ અને મહોકમભાઈએ એક લાખ રૂપિયા ખર્ચ્યા હતાં. નગરશેઠ હેમાભાઈની પૂર્ણ જાહોજલાલીનો સમય હતો. એટલે રૂક્મિણી બેનને મોટી કિંમતનો દાયજો એમના તરફથી મળ્યો હતો. બંને કુટુંબ વચ્ચે દૂધ અને સાકરનો મેળ હતો તેમાં આ સંબંધથી ગાઢ સ્નેહ બંધાયો હતો.

હઠીસિંહ શેઠનો સ્વભાવ ઉદાર હતો. એઓ ધર્મકાર્યોમાં પુષ્કળ દાન આપતા હતા. ઉત્સવોમાં તેમનો ફાળો મોટો રહેતો. તે સાધુઓની સેવાભક્તિ ભૂલતા નહિ. એમને માતુશ્રી તરફથી જ ગુપ્ત દાન કરવાનો વારસો મળ્યો હતો. એમની પાસે બ્રાહ્મણ, જૈન કે બીજો કોઈ ખાલી હાથે પાછો ફરતો નહોતો. સખાવત કરવી એમના લોહીમાં પ્રવેશેલી હતી. એમને ધર્મનાં ઊંડાં રહસ્યનું જ્ઞાન નહોતું. એ તો માત્ર સાધારણ લખેલાભણેલા વ્યક્તિ હતા, પણ એમના ખાસ ગુણ દાતાપણું, સંયમ, ઔદાર્ય, પોતાનું સાદું જીવન, વેપારમાં દીર્ઘદૃષ્ટિ અને જીભની મીઠાશના હતા. હઠીભાઈના આ ગુણ-સ્વભાવથી લોકો તેને 'હાથીયો હાતેમ'ના હુલામણાથી સંબોધતા હતા. ટૂંકમાં તેમણે પોતાનાં માતાના મળેલા સંસ્કારથી—

> જનની જણજે ભક્તજન, કાં દાતા કાં શૂર;
> કાં તો રહેજે વાંઝણી, રખે ગુમાવે નૂર.

એ કહેવત ચરિતાર્થ કરી બતાવેલી.

એમનું મન કેવું સહૃદયી હતું તે નીચેના પ્રસંગો પરથી પરખાશે.

અમદાવાદથી થોડા માઈલ દૂર એક ઉચ્ચ કુટુંબનો ગરા-સીઓ રહેતો હતો. તેને પોતાના ગરાસમાંથી બહુ સારી પેદાશ

[illegible] હતી. પેને [illegible] અને સેનામાંથી હતે. એને [illegible] [illegible] પણ હતે. એ [illegible] પરોરમાં [illegible] ઉપર [illegible] હતો. એ [illegible] આયુધો, [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"આપણે સંભાળવાની પીડા મટી." સંતોષીએ સંતોષના ઉદ્ગાર કાઢ્યાં.

" બાપા હવે આપણા બોરડાં બાકી રહ્યાં છે. "

" એમની સદ્‌ગતિ આ માસમાં કરી દેશું. ફિકર નહિ. "

" પછી ખાશું શું ? "

" સૌ હરિ નામ જપશું. ટેક નહિ મૂકીએ."

રહેવાના ઘરો પણ ગીરો મુકાઇ ગયાં. બે ત્રણ માસ પછી ઘરમાંનાં વાસણકુસણ પણ ગીરો મુકાયાં. ચાર કપડાં ભેર સૌને બહાર નીકળવાનું રહ્યું, છતાં અતિથિસેવામાં જરા પણ ઊણપ આવતી નહોતી. છેવટે એટલે સુધી વાત આવી કે આવતી કાલ માટે કાંઇ કુટુંબને ખાવાનું બાકી રહ્યું નહિ. ઉપવાસ કરવાનો વખત આવી પહોંચ્યો.

" રામજી આ તલવાર લઇ જા. એના બે ત્રણ રૂપિયા આવશે તે લઇ આવ. "

"ભલે બાપા, બજારમાંથી કાંઇ લાવવું છે ?"

"બે રૂપિયાનું અનાજ આજના અતિથિઓ માટે લાવજે. એક રૂપિયાનું અફીણ લાવજે."

"એટલાં બધાં અફીણનું શું કરશું બાપા ?"

" રાત્રે બધાં કુટુંબનાં માણસો ઘોળી પી જશું. મારા વહાલાને શરણે ચિરનિદ્રામાં પોઢશું. "

વાત વાતે મોઢે ગામમાં ફેલાઇ. હઠીસિંહ શેઠ ઘોડે બેસીને ફરવા માટે નિકળ્યા હતા. કોઇ ઓળખીતાએ રાજપુતના મહાન ટેકની વાત શેઠ પાસે કરી. શેઠ તરત જ રાજપુતના ઘરે ગયા.

"રામરામ ઠાકોર."

"અરે શેઠ સાહેબ, મારા ધન્યભાગ્ય કે તમે પધાર્યા. કહો, તમારા પગલાં ક્યાંથી? [illegible] વિના નહિ [illegible]"

"અહો ઠાકોર સાહેબ, હું [illegible]."

[illegible]

"અરે ઠાકોર સાહેબ, [illegible]"

[illegible]

મુસાજી મુલાં રેશમનો ધંધો કરતા હતા. એમને શેઠની પેઢી સાથે ઘણાં વરસોનો નાતો હતો. ધીમે ધીમે શેઠની સાથે સીધો સંબંધ બંધાયો. વોરાજીની મીઠી વાણી, પ્રમાણિકપણું, કામકાજમાં ધ્યાન અને ઉદ્યોગીપણું શેઠને બહુ ગમ્યાં. થોડાં વરસો પછી વોરાજીને ધંધામાં નુકશાની આવી. એને પોતાના ધંધાને સંકેલી લેવો પડ્યો.

"શેઠ મારે ધંધો બંધ કરવો પડ્યો છે. બીજો ધંધો સુઝતો નથી."

"ત્યારે શું કરશો મુસાજી?"

"મૂડી વગર શું થાય શેઠજી?"

"હું થોડી મૂડી આપું તો?"

"મારાં લેણદારો બધું લઇ જશે. મને તો હામ પાટલો કરાવો."

શેઠે થોડીવાર વિચાર કરીને કહ્યું. "મારો ચીનનો અફીણનો વેપાર છે. હોંગકોંગ કે કેન્ટોન જઇ મારીવતી અફીણ વેચશો? તમને માસિક એકસો રૂપિયા પગાર અને બધો ખર્ચો મળશે. વેચવાની મુન્સફી તમારી છે."

"શેઠ, હું તૈયાર છું."

"આવતા મહિનાની પહેલી તારીખે સ્ટીમર જાય છે. ટીકીટ લઇ લ્યો. તૈયારી કરો. હું કેશીયરને પૈસા માટે કહી દઉં છું."

"જેવો શેઠનો હુકમ. તૈયારી કરું છું."

મુસાજી "કોર્નવોલીસ" વહાણમાં સંવત ૧૮૯૭માં રવાના થયા. તે જ વહાણમાં શેઠના હિસાબે ૨૦૦ પેટી અફીણ ચડ્યું હતું.

વોરાજી ખુશખુશાલીમાં કેન્ટોન પહોંચ્યા. અફીણ આડતી-

[illegible] મૂકાયું. [illegible] પેટીના ૪૦૦ [illegible]
[illegible] હશે.

"[illegible] પેટીઓ [illegible]" [illegible] પૂછ્યું.

"[illegible]"

[illegible]

[illegible]

[illegible]

નાર છે. આ તો અછતના ભાવો છે. તેનો લાભ લઇ લ્યોને? મારી બુદ્ધાની સૂચના સ્વીકારો. તમારા શેઠના હિતની વાત કરું છું."

"મારે ઓછે નથી વેચવું." વોરાજીએ નાડું પકડી રાખ્યું.

"જેવી તમારી મરજી, પણ ખોટું કરો છો."

વોરાજી માન્યા નહિ. થોડા જ દિવસોમાં બીજાં વહાણો અફીણ લઇને આવી પહોંચ્યાં. અફીણની કિંમત ઘટીને ૪૦૦ ડોલરની પેટી થઇ ગઇ. શેઠનો મોટો નફો ચાલ્યો ગયો. આ બધી હકીકત એજન્ટે શેઠને અમદાવાદ લખી. શેઠે ત્યાંનું અફીણ એજન્ટને સોંપીને દેશમાં પાછા આવવા મુસાજીને લખ્યું. દર પેટીના ૩૫૦ ડોલર લેખે એ અફીણ વેચાયું. શેઠને નુકશાની ભોગવવી પડી. શેઠે મુસાજીને એક પણ ઠપકાનો શબ્દ લખ્યો નહિ. એને ખર્ચ આપી પાછો બોલાવી લીધો. એનો પગાર ચૂકતે ચૂકવી આપ્યો.

"હવે મારું શું થશે શેઠ! મને કાંઇ ધંધો નથી."

"તમે ધંધો શોધી કાઢો ત્યાં સુધી દરમાસે પચાસ રૂપીઆ તમને પેઢીએથી નિયમિત મળતા રહેશે. પેઢી તમને છેહ દેશે નહિ."

વોરાજી થોડા વખતમાં મરી ગયા. એમનાં કુટુંબને શેઠે ચાલુ પગાર આપ્યા કર્યો.

× × ×

હઠીસિંહ શેઠ દરિઆવ દિલના હતા. એમને દુઃખીયાઓ માટે બહુ લાગી આવતું. એમણે બીજાઓનાં દુઃખો દૂર કરવામાં કદી પાછી પાની કરી નહોતી. એમનાં ગુપ્ત દાનો અગણિત હતાં.

શેઠ ઉપર આ વખતે એક મોટી તકલીફ આવી પડી. એમની

[illegible]

કાંઇ પણ સંતાનની બક્ષીસ વગર સ્વર્ગવાસી થયાં. પરસન શેઠાણીના સ્વર્ગવાસ પછી બીજું લગ્ન કરવાની એમની ઇચ્છા ાતી. પરંતુ રૂકિમણી બાઇ અપંગ હતાં, શેઠની માતુશ્રીને ત્રનું મુખ જોવાની અત્યંત અભિલાષા રહેલી એટલે તેમના આગ્રહથી ; (ધોધાવાળા એક વણિક ગૃહસ્થની વિદુષી અને ચતુર કન્યા કુંવર સાથે) ત્રીજી વખતનો વિવાહ કર્યો. શેઠ પોતે રૂકિમણી બાઇનું હુમાન સાચવતા હતા. ત્રીજાં નવવધુ ઘરે આવ્યા છતાં એમણે ક્મિણી બાઇને ઓછું આવવા દીધું નહોતું.

સંવત ૧૮૯૯માં શેઠ હેમાભાઇ વખતચંદ નગરશેઠ અને ાવબહાદુર મગનભાઇ કરમચંદને પોતાની સંગાથે લઇ પંચતીર્થની ાત્રા કરવા માટે સંઘ કાઢવાની તેમણે મોટે પાયે તૈયારીઓ કરી.

સંઘમાં ૫૦૦૦ ગાડાં, સીગરામ, વેલો, તંબુ, રાવટીપોની ાડોણી સાજ–સામગ્રી લીધી. હજારો માણુસો સાથે ચાલ્યાં. સંઘ વેદાય થઇને આગળ પ્રયાણ કરતો હતો ત્યાં સરકારી સ્વારે ખાવીને સંઘને આગળ ન લઇ જવાને કલેકટરે મોકલાવેલ પત્ર સંઘવીને આપ્યો.

યાત્રાએ જતા સંઘનું બહુમાન અને અનુમોદના કરવાને બદલે આગળ જતો અટકાવવાનું કલેકટર ફરમાવે છે તેમ સાંભળી સૌને આશ્ચર્ય થયું. શેઠે સ્વાર પાસેથી શાંતિપૂર્વક પત્ર લઇને વાંચ્યો. તેમાં જણાવ્યું હતું કે–

" આગળના ગામડાઓમાં ભયંકર કોલેરા ફાટી નીકળેલ છે. તમારા મોટા સંઘને એ ભયવાળી જગામાંથી પસાર થવા દેવો તે દેખીતી આંખે અગ્નિમાં ઝંપલાવવા જેવું છે, તેથી જાહેર પ્રજાના જાન–માલના હિત–રક્ષણને ખાતર તમારે અત્યારે પ્રવાસ મોકૂફ રાખવો. "

સંઘ કાઢવાના ઉ-માદભરી [illegible] [illegible] [illegible]
માગીને ઉપર [illegible] હતો તે [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] આવ્યું. સંઘ-[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

માટે તેમણે સર્વ વ્યવસ્થા કરવા માંડી. મોટા કોન્ટ્રાક્ટો અપાયા. પથ્થરો, આરસપહાણની વ્યવસ્થાઓ કરી લીધી અને સંવત ૧૯૦૧ ના માહ મહિનામાં ખાતમુહૂર્ત પણ કર્યું

શેઠ હઠીસિંહને જ્યારે કાંઈ સંતતિ ન થઈ ત્યારે તેઓએ નિરાશ ન થતાં દત્તકપુત્રો લેવાનો વિચાર રાખ્યો. પોતાના પિત્રાઇ રોણુભાઈ(મહોકમભાઇથી નાના)ના બે પુત્રો જેસંગભાઇ અને મગનભાઈને પોતાની બે સ્ત્રીઓને દત્તક લેવરાવ્યા. એ રીતે તેમણે મહોકમભાઇનો નિઃસ્વાર્થ આપ્તભાવ સાચવીને પોતાનો વંશવેલો ચાલુ રાખ્યો.

શેઠનાં માતુશ્રી સુરજબાઇ બીમારીમાંથી સાજાં થઇ ખાટલેથી ઉઠયાં, એટલામાં હઠીસિંહ શેઠને સાધારણ બીમારી થઇ. હોઠ ઉપર એક નાની ફોડકી નીકળી. ઘી જેવી કંઇ ચીકાસ અડવાથી એ પાકી- ને વકરી. ડોકટરોની દોડધામ થઈ પડી. સારી સારવાર છતાં આયુષ્યના અભાવે માંદગીએ ભયંકર સ્વરૂપ લીધું ને પરિણામે સંવત ૧૯૦૧ ના શ્રાવણ શુદ ૫ ના રોજ ૪૯ વરસની ઉમરે જાહોજલાલી ભોગવતાં હઠીસિંહ શેઠનો અકાળે સ્વર્ગવાસ થયો.

હઠીસિંહ શેઠ લોકપ્રિય હતા. એમનો સ્વભાવ મીઠો, પરોપ- કારી અને વ્હાલસોયો હતો. એમના દુઃખદ સ્વર્ગવાસથી રાજનગરમાં ભારે શોકની લાગણી ફેલાઇ હતી. સગાંસંબંધીઓનો વિપુલ સમૂહ, નોકર, આશ્રિતો, મિત્રો અને ઓળખીતાઓ ઉપરાંત અમદાવાદની પ્રજાએ—હજારોની જનસંખ્યાએ—એમની શ્મશાનયાત્રામાં ભાગ લીધો હતો. શેઠના મરણથી એમની ગુપ્ત ને ચાલુ સખાવત મેળવ- નારાઓની મોટી સંખ્યા ખરેખર દિલગીર થઇ હતી. શેઠની ઉદાર- તાનો ઝરો નાતજાતના ભેદ વગર સતત [illegible]

[illegible]

નીમો અને સગા-સંબંધીને પણ પૂરતી ખબર રહેતી નહીં. એનો આંકડો લાખો ઉપર જાય છે, છતાં ચોપડાઓમાં તેનો નોંધ સુધાં નહોતો.

આપણા હિંદુઓમાં મરણ પાછળ રડાકૂટ કરવાનો ખોટો ચાલ હતો. તેમાં અત્યંત અતિશયતા થતી હતી. જાહેર ચોકમાં સ્ત્રીઓ અમર્યાદિત રીતે કૂટતી હતી. શેઠે પોતાની માંદગી વધી જતાં મરણના બે દિવસો અગાઉ સૌને બોલાવીને પોતાની પાછળ રડવા-કૂટવાની મનાઈ કરી હતી. અને મોટી રકમનો ધરમાદો કરવાને પોતાના માતુશ્રી તથા બન્ને સ્ત્રીઓ રૂબરૂ ખોળે લીધેલ વારસોને ફરમાવ્યું હતું, તેમજ પોતાના ગરીબ સંબંધીઓને આપવાને સારી રકમ અલગ કાઢી હતી.

મુનીમો અને સગા-સંબંધીને પણ પૂરતી ખબર રહેતી નહીં. એનો આંકડો લાખો ઉપર જાય છે, છતાં ચોપડાઓમાં તેનો નોંધ સુધાં નહોતો.

આપણા હિંદુઓમાં મરણ પાછળ રડાકૂટ કરવાનો મોટો ચાલ હતો. તેમાં અસંત અતિશયતા થતી હતી. જાહેર ચોકમાં સ્ત્રીઓ અમર્યાદિત રીતે કૂટતી હતી. શેઠે પોતાની માંદગી વધી જતાં મરણના બે દિવસો અગાઉ સૌને બોલાવીને પોતાની પાછળ રડવા-કૂટવાની મનાઇ કરી હતી. અને મોટી રકમનો ધરમાદો કરવાને પોતાના માતુશ્રી તથા બન્ને સ્ત્રીઓ રૂબરૂ ખોળે લીધેલ વારસોને ફરમાવ્યું હતું, તેમજ પોતાના ગરીબ સંબંધીઓને આપવાને સારી રકમ અલગ કાઢી હતી.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ઓ ત્યાં ચાતુર્માસ રહ્યા હતા. દરમિયાન એક વખત મંદિરમાં તવન પાઠ કરતાં બાળક-બાળિકાઓએ એમનું ધ્યાન ખેંચ્યું અને હરકુંવરનો મીઠો અવાજ, શુદ્ધ ઉચ્ચાર સાંભળી બાળકોને ધર્મનો અભ્યાસ કરાવવા સંઘને ઉપદેશ કર્યો. પાઠશાળામાં બીજી બાજુ હરકુંવરે પણ પ્રતિક્રમણ અને સ્તવનો શીખવા માંડ્યાં. ચાલાક કન્યા તરત જ આ બધું શીખી ગઈ. કન્યાને તો સરસ્વતી વરેલ હોય છે એ ઉક્તિ હરકુંવરે ચરિતાર્થ કરી બતાવી.

ચોમાસુ પૂરું થયે સાધુજી વિહાર કરી ગયા, પરંતુ પાછળથી ત્યાં રહેલાં વૃદ્ધ સાધ્વીજીએ આ કન્યાને જીવવિચાર, નવતત્ત્વ અને જૈન સિદ્ધાન્તોનું સામાન્ય જ્ઞાન આપ્યું. ચપળ હરકુંવર ધીમે ધીમે માગધી ભાષા પણ સમજવા લાગી.

કન્યાઓને ધાર્મિક શિક્ષણ મળવા માટે કોઈ જૈન આગાપ નારાજ નહોતાં. આથી હરકુંવરનો ધાર્મિક અભ્યાસ દિનપ્રતિદિન વધવા લાગ્યો. હરકુંવરમાં કુદરતી જ્ઞાનપિપાસા હતી. તેનો ધાર્મિક અભ્યાસ ખૂબ આગળ વધ્યો. જૈન પુરુષો પણ સાધારણ ક્રિયાવિધિ કે નવકાર મંત્રથી આગળ વધેલા થોડા હતા. સાધારણ જનતામાં જૈન-સાહિત્ય સંબંધી કેવળ અજ્ઞાન જ હતું. બાહ્યાચાર સૌ પાળતું, સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન તો સાધુઓ અને વિરલ સાધ્વીઓ સિવાય બીજાઓને ગમ્ય નહોતું. હરકુંવર તેમાં અપવાદરૂપ હતાં.

આ કન્યા માત્ર વિદુષી નહોતી, પદ્મણીના લક્ષણ તેમનામાં હતાં. ગોરવર્ણું, સુડોળ મુખ, મોટી આંખો, ભવ્ય કપોળપ્રદેશ તથા ત્રાંબાના જેવી દેહલતા, નાગપાશ જેવો કેશકલાપ અને માધુર્યયુક્ત વાણી એ એનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો હતાં. કન્યા ભાગ્યવાનનું ઘર દીપાવે તેવી હતી.

[illegible]

આંખે જોતાં જ જણાય છે. આધુનિક શાસ્ત્ર પ્રમાણે એ શ્રેષ્ઠ લક્ષણવતી કન્યા ગણાય."

હઠીસિંહ શેઠ યાત્રાએ નીકળ્યા હતા. ઘોઘામાં એમના તંબુઓ તણાયા હતા. શેઠ પોતાની હમેશની રૂઢિએ દેરાસરજીમાં દર્શન કરવા જતા હતા. આ સમયે ઉપલો પ્રસંગ સાંપડ્યો. એમણે કન્યાને માટે તપાસ કરાવી જોતાં એ અવિવાહિત જણાઇ. પરસન શેઠાણીને સ્વર્ગવાસી થયે છ માસ થયા હતા. દરમિયાન શેઠનાં માતુશ્રી સુરજબાઇ આ બનાવ પછી ત્રીજો વિવાહ કરવા દબાણ કરતાં હતાં. શેઠને પોતાને ઇચ્છા નહોતી, પણ સુલક્ષણવાળી–ભાગ્યશાળી કન્યા જોતાં એમનુ મન પીગળી ગયું. પોતાના વૃદ્ધ મુનીમને બોલાવી બધી પૂછપરછ કરી. કન્યાના પિતા સજ્જન, આબરૂદાર અને કુલીન કુળના જણાવાથી તેના સંબંધ માટે મુનીમને વાત કરવાનું જણાવ્યું.

"શેઠજી મારે તમારી સાથે ખાનગી વાત કરવી છે." જુહાર કરી વૃદ્ધ મુનીમે ઘોઘાના શેઠને પૂછ્યું.

"ભલે ખુશીથી મેડા ઉપર પધારો. અમારે ઘરે તમારાં પગલાં ક્યાંથી!"

"હું તમારે ત્યાં એક શુભ કામ માટે આવ્યો છું. તમારે મોટી કન્યા છે."

"હા, મારી કન્યા વિવાહ યોગ્ય થઈ છે."

"હું કન્યાનું માગું કરવા આવ્યો છું."

"મારા માથા ઉપર. પણ કેની સાથે!"

"ખુદ હઠીસિંહ શેઠજી સાથે."

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"ચીનમાં હમણાં ભારે તેજી છે, એટલે અહીં પણ બજાર ઘણી વધી છે તેથી તેજીમાં પડશો નહિ. ચીન માટે ત્રણ વહાણો ગયાં છે તેથી ત્યાં મંદી જરૂર થશે."

"તમને ક્યાંથી ખબર પડી?"

"હું તો તમારી સહચરી છું. તમે જ વાત કરી હતી."

ખરેખર એમ જ બન્યું. શેઠે ત્યારે અફીણ ખરીદ્યું નહિ. બજાર ઘટી ગઈ ત્યારે શેઠે અફીણ ખરીદી લીધું. એ રીતે શેઠને ફાયદો થયો.

" હમણાં ચીનમાં આપણી જે બસો પેટી વહાણ ' કોર્નવાલીસ'માં ચડી છે. એને રાખી મૂકવી સારી છે. વેચવી ઠીક નથી."

" કેમ વારુ ? થોડી નુકશાનીએ બચી જઈશું."

" ચીનખાતે પાછળથી માલ થોડો ચડ્યો છે. માસ બે માસ વાટ જોવાથી ફાયદો થશે."

શેઠાણીની સલાહ વારંવાર ફળરૂપ થવાથી એમના ઉપર શેઠની શ્રદ્ધા વધી. વિચક્ષણ નારી દરેક વાતમાં આગળ-પાછળનો વિચાર કરીને યોગ્ય સલાહ આપતી હતી.

સાધારણ રીતે આપણી સ્ત્રીઓ ગૃહકામ અને સાંસારિક સવાલો સિવાય બીજા ધંધા-રોજગાર કે વહીવટી કામોમાં માથું મારતી નથી, તેટલી બુદ્ધિ કે યોગ્યતા પણ હોતી નથી; પરંતુ અપવાદો સૌ સ્થળે હોય છે. હરકુંવર શેઠાણી એવા અપવાદરૂપ હતાં. એની સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ સર્વત્ર સોંસરી નીકળી જતી હતી. એની બુદ્ધિ નિર્ણયાત્મક હતી. પતિના સંપૂર્ણ વિશ્વાસને એણે કેળવ્યો. પ્રસંગોપાત પતિ સાથે ધંધા અને વ્યાપાર સંબંધી ચર્ચા થવા લાગી. દેશાવરના ભાવો, રીત-રિવાજનું ધોરણ, હિસાબ, વજન, જકાત,

[illegible]

દરેક બાબતમાં એમની સાથે સલાહ અને મસલત કરવી પડતી. એમની આજ્ઞા વગર પાંદડું પણ ફરકી શકતું નહિ. પોતાની આજ્ઞા પળાય છે કે નહિ તેનું તેઓ બરાબર ધ્યાન રાખતા. બધી ટપાલ જાતે વાંચી તેના ઉપર સૂચનાઓ આપતાં હતાં. તેઓનો સ્વભાવ દરેક વાતનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ જાતે કરવાનો હતો.

પોતાના પતિને ભારે ઉત્તેજન આપીને શેઠાણીએ સંવત ૧૯૦૧ ના માહ માસમાં શેઠની ભાવના તાત્કાલિક ફલિત કરવાને બાવન જિનાલય સાથેનું વિશાળ દેરાસરજી બંધાવવાને ખાતમુહૂર્ત કરાવ્યું હતું.શેઠના સ્વર્ગવાસ પછી હરકુંવર શેઠાણીએ આ કામ પહેલી તકે હાથમાં લીધું. તેઓ જાતે નકશાઓ જોતાં. ફેરફાર સૂચવતાં હતાં. તેઓ ધાર્મિક વાતાવરણમાં સાધુઓ અને સાધ્વીજીઓના સંસર્ગમાં સુશિક્ષિત થયાં હતાં. એટલે એમનું માનસ અભ્યાસી–ધર્મપરાયણ હતું. ધર્મને એઓ પ્રાણથી પણ વધારે ચાહતાં હતાં. શેઠાણીએ પતિના ધાર્યા કરતાં પણ વધારે મોટા પાયા ઉપર દેરાસરજીનો વિસ્તાર કર્યો. દરરોજ સવારે અને સાંજે પોતે એક એક કલાક જોવા આવતાં. મિસ્ત્રીઓને બધું બતાવવા માટે અને સૂક્ષ્મ સવાલોના જવાબ દેવા માટે હાજર રહેવું પડતું હતું. કામમાં હેરફેર કે સૂચનાનો ભંગ શેઠાણી બીલકુલ સહન કરતાં નહિ.

એક એક પથ્થરમાં એમનો આત્મા ઊંડો ઊતરતો હતો. એકાદ વરસના અનુભવ પછી તેઓ મીસ્ત્રીઓને ઊલટી સાચી દોરવણી આપતાં હતાં. દેરાસરજીના સ્થાપત્યની તૈયારીઓ વિકાસ પામવા લાગી. કામ તડામાર ચાલવા માંડ્યું. શેઠાણી કહેતાં કે "જીવનનો શું ભરોસો ? સારાં કામ તાકીદે પૂરાં કરવાં ભલાં." તેઓ દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરીને અગાઉથી દરેક વસ્તુ મંગાવીને તૈયાર કરાવી રાખતાં હતાં. ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાંથી પુષ્કળ મિસ્ત્રીઓ બોલાવી મંગાવ્યા હતા.

[illegible]

ભરવાને અવેડા બંધાવ્યા હતા.

આ ભવ્ય દેરાસરજી તૈયાર કરતાં લગભગ આઠ લાખ રૂપિયાનો અને પ્રતિષ્ઠાની ધામધુમ અતિ મોટા પાયા ઉપર કરતાં તે પ્રસંગે પણ પાંચેક લાખનો ખર્ચ કર્યાનું કહેવાય છે. કદાચ આ યુગના યુવાનોને આ ખર્ચ કરવો અનુકૂળ નહિ લાગે.

પરંતુ આવા કીસ્સામાં સ્થિતિ, સંયોગ અને સ્થાનની દષ્ટિએ જોવાનું રહે છે. એક રજવાડું કે દેવ દરબારની કાર્યવાહીને આમ જનતાને કાટલે જોખી શકાય નહિ. હરકુંવર શેઠાણી સમજતાં હતાં કે 'લક્ષ્મી ચંચલ છે, તેનો દાન કે ભોગથી ઉપયોગ ન થાય તો અંતે વિનાશ તો છે જ.' તેને ભોગની સ્પૃહા નહોતી. તેમ શેઠે ત્રણ લગ્ન કરવા છતાં સંતતી નહોતી. અને હોય તેનાં નામ પણ અમુક પેઢીએ ભુંસાઇ-ભુલાઇ જાય છે. જ્યારે આવા તીર્થ-સ્થાપત્યથી આત્મસાધના થાય છે અને યાવતચંદ્રદિવાકરો નામ-સ્મરણ રહે છે. આ રીતે આ ભવનું સાધવા અને પરભવનું ભાથું બાંધવાને જે તક મળી હતી તેની સાર્થકતામાં સંકોચ ન કરે તેમાં તેમની વિશિષ્ટતા હતી. કહ્યું છે કેઃ—

> નામ રહંતાં ઠાકરાં, નાણાં નહિ રહંત;
> કીર્તિકેરાં કોટડાં, પાડ્યાં નહિ પડંત.

ઉપરોક્ત કહેતીની વાસ્તવિકતા બતાવતું સદરહુ હઠીભાઈનું મંદિર આજે પણ અમદાવાદના સુંદર સ્થાપત્યોમાં મશહુર છે. ખરેખર એ અદ્દભુત મંદિર છે.

આ ઉપરાંત સદ્દગત હઠીસિંહ શેઠના નામ-સ્મરણાર્થે તેમના વહીલ બ્હેન રૂક્ષ્મણી શેઠાણીના હસ્તક શેઠના નામથી અમદાવાદમાં

સમજતાં નથી, હૈયાફુટાં છો. મારે શું? આ તો મારાં છો તે આ બધું જોઇને જીવ બળે છે. આ વાત મારે તમને નહોતી કહેવી છતાં કહેવાય જાય છે. તમને ગમે તેમ કરો. મારું નામ ન લેજો. નહિ તો મારા જેવા ગરીબ માણસને જીવવું ભોં ભારે થઇ પડશે. મારા સમ, કોઇને વાત ન કરતાં હો કે બેન."

સાંસારિક સંયુકત કુટુંબમાં અસંતોષ વધારવાના અનેક ખોટાસાચા પ્રસંગો મળે છે. આજસુધી જે ગમ ખાઇને આવા પ્રસંગો નિભાવી લેવામાં આવતા હતા તેમાં મંથરાઓના પ્રયત્નોથી ઘી હોમાયું. હરકુંવર શેઠાણીને પડખે પણ આવી મંથરાઓ ચડતી, પરંતુ એના વિશાળ સાગર જેવા હૃદય પાસે કોઇ અસર કરી શકતું નહિ. તેને ઉશ્કેરવાના પ્રયત્નો એ હવામાં તીરો મારવા જેવા નિષ્ફળ પ્રયત્નો હતા. પરંતુ રૂક્મિણીબાઇની થોડી વ્યવહારકુશળતા અને અપંગપણાનો લાભ મંથરાઓ જરૂર લેતી હતી. ધીમે ધીમે અગ્નિને પવન નાંખી પ્રજ્વલિત કરવામાં આવતો હતો. કુસંપ ધુંવાડાવાળા અગ્નિની પેઠે ધુંધવાતો હતો. ક્યારે ભડકો પ્રજ્વલિત થશે તેની રાહ જોવાતી હતી.

કોઇ કારણસર એક ધાર્મિક કામમાં ફાળો ભરતી વખતે રૂક્મિણીની સલાહ લેવાનું હરકુંવરબાઇથી ભુલાઇ જવાયું. રૂક્મિણી-બાઇએ લાગ જોઈ મ્હેણું માર્યું.

હરકુંવરબાઇને આ મ્હેણું ખટક્યું, બંને વચ્ચે સહેજ ચડ-ભડાટ થયો. આ રીતે ઝેરી બીજ જમીનમાં રોપાઇ ગયું. હવે પરસ્પર ખાટાં મન થવાના પ્રસંગો વધવા લાગ્યા. પરસ્પર અબોલા જેવું થઇ પડ્યું. હરકુંવર સ્થિતિ સમજી ગયાં. તેમણે આ સ્થિતિ સુધારવા પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ બહુ મોડું થયું. પડેલી તડ

[illegible]

રૂક્મિણી બહેન આજે પીયર આવ્યાં હતાં. તેને બોલાવતાં ત્યાં આવીને બેઠાં. હરકુંવરે અબોલા ભૂલી જઈ પ્રણામ કરી આશીર્વાદ મેળવ્યો.

"હવે મોટાભાઈ, કોઇ પણ આપણને વિક્ષેપ ન નાંખે તેવી સગવડ કરી આપો. મારે ઘણી ઘણી વાતો કરવી છે."

"શેની વાતો કરવી છે બહેન, કાંઇ સમજણ તો આપ."

"એ પછી. પહેલા ખાનગી બેઠકની વ્યવસ્થા કરો."

શેઠે ઓરડાનું બારણું બંધ કર્યું. બહાર માણસ બેસાડયો.

"જુવો મોટાભાઇ મારું અને મોટી બહેનનું મન નિર્મળ છે, પણ અમારા બંનેના હિતસ્વીઓ જુદાઇના રસ્તે અમને દોરી જાય છે. હવે કોઇ રીતે આમાં બીજો ઉપાય મને જોવામાં આવતો નથી. એટલે છૂટા થવું એ વાત નક્કી છે. બાકી રહી મિલ્કતની વહેંચણી. તે સંપસલાહથી થવી જોઇએ. ત્રીજા કાનને સાંભળવાની જરૂર નથી. તમારામાં અમારો બંનેનો વિશ્વાસ છે, તો તમે વહેંચણી કરી આપો. હું તમને લખી આપવા તૈયાર છું."

"આવડું મોટું કામ મારા એકલાથી ઉપડી શકે નહિ. તમારા તરફથી બીજો કોઇ પંચ જોઇએ, બહેન."

"મેં પહેલેથી જ કહ્યું છે કે ત્રીજા માણસનું આમાં કામ નથી. હું ચાલી ચલાવીને ભાઇને ઘેર આવી છું. ભાઇ, મને એટલી ભીખ નહિ આપો!"

"વહીવટ ઘણો મોટો છે બહેન. ચોપડા તપાસવા પડશે. ટિપ્પનો કરાવવી પડશે. સ્થાવર મિલ્કતો ઘણી છે તે પણ આંકાવવી પડશે."

[illegible]

લ્યો, એમાં મિલ્કતોની વહેંચણી બે સમાન ભાગે મારી ટૂંકી બુદ્ધિ પ્રમાણે કરી છે. આમાં બધી અમારી મિલ્કતો નોંધેલી છે. તમે એ અમારા ચોપડાઓ જોઇ ખાત્રી કરી શકો છો. આ મિલ્કતોના બે ભાગમાંથી એક ભાગમાં વહીવટ ધંધો અને અમુક મિલ્કત તથા રોકડ જાય છે. બીજા ભાગમાં બધી સ્થાવર મીલ્કતો અને થોડી રોકડ છે આમાં રૂક્મિણી બહેનની ઇચ્છા જો વહીવટ અને રોકડ સંભાળવાની હોય તો તે પણ લઇ શકે છે. અને સ્થાવર મિલ્કતો સંભાળવી હોય તો તે પણ તેમને છૂટ છે. મોટાં બહેન આ બંને ભાગોમાંથી એમની ઇચ્છા થાય તે કોઇ પણ લઇ શકે છે."

ગંભીર ભાવથી નગરશેઠે ખત લઇ જોયું. આમાં અર્ધો અર્ધ વહેંચણી કરવાની ગોઠવણ જેમ બને તેમ સફાઈ અને નિષ્પક્ષપાતભાવે કરવામાં આવી હતી. નગરશેઠે દરેક મિલ્કત અને વહીવટને અંગે બારીક ઊલટપાલટ તપાસ કરી લીધી. દરેકના જવાબો સંતોષકારક અને પૂરી વિગત સાથે મળ્યા. વિગતો પૂછતાં પૂછતાં અને જવાબ લેતાં દેતાં સવારના પાંચ વાગ્યા. વચમાં રૂક્મિણી બહેન પણ કાંઇક હકીકતો થોડી થોડી જણાવતાં રહેતાં હતાં. નગરશેઠે રૂક્મિણીનો હાથ ઝાલી બીજા ઓરડામાં તેડી જતાં હરકુંવરને કહ્યું. નાની બહેન, દાતણ પાણી, દેવદર્શન, સેવા-પૂજા કરી લ્યો. હું તથા રૂક્મિણી થોડી વાતચીત કરી આવીએ છીએ. અરે છોકરીઓ, નાની ફઇને બધી સગવડો કરી આપો, ફઇબા આજે અહીં જમશે."

"બહેન, હું બધું સમજી ! હવે શું કરવું છે !"

"બાઇ, જેમ તમને મારા હકમાં ફાયદો લાગે તેમ કરો. હું તો અપંગ રહી."

"છતાં તું બધું સમજે છે. આવા મોટા વહીવટમાં બધું

હતી. આ રકમ લાખોની હતી. આ ઉપરાંત સં. ૧૯૧૫ના વૈશાખ સુદ ૧૪ ને રવિવારે રૂક્મિણીબાઇની માંદગી વધી જતાં તેમણે અંતિમ સમયે ધર્માદામાં રૂા.૫૦૦૦૦ અને સગાં-સંબંધીઓને રૂા. ૧૦૦૦૦ આપવાને હરકુંવરને ભલામણ કરી અને પરસ્પર ખમતખામણાં કરીને નિર્ભેદભાવે સ્વર્ગગમન કર્યું હતું. આ પ્રસંગે તેમના ભાઇ નગરશેઠ પ્રેમાભાઇ હેમાભાઇએ પોતાના પદરથી પાંચ હજાર રૂપિયા બહેનના પુણ્યાર્થે ધર્માદામાં ખર્ચ્યા હતા.

હરકુંવરબાઇએ ધંધા-વહેપારનો વહીવટ સંભાળી લીધો. એમાંથી તેમણે સારો લાભ મેળવ્યો. લાખો રૂપિયાનો નફો અફીણ અને રેશમના વેપારમાંથી મળતો હતો. શેઠાણી હવે પાકા અને જૂના વેપારી બન્યાં હતાં. સં. ૧૯૨૦ સુધી વેપાર ચાલુ હતો. શામાટે બંધ કરવો પડ્યો તે ચોક્કસ જાણવાનું મળ્યું નથી, પરંતુ પેદાશ જેમ વધવા માંડી તેમ તેમ તે સર્વે ધર્માદામાં વાપરવા માંડ્યું. પતિએ આપેલ મૂડીમાંથી જે વધે તે ધર્માદામાં વાપરવું એવો શેઠાણીએ પાકો નિશ્ચય કર્યો હતો.

હરકુંવરબાઇ બહુ હિંમતવાન હતાં. ધર્મના વાતાવરણમાં ઉછરેલાં અને ધાર્મિક શિક્ષણ તેમજ સાધુ-સાધ્વીના સંસર્ગમાં બાલ્યકાળ અને પ્રૌઢાવસ્થા વીતાવનાર હરકુંવર શેઠાણીએ ઉત્તરાવસ્થામાં અનેક દેરાસરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવામાં લાખો રૂપિયા આપ્યા હતા. તેઓ ભારે ઉદાર હતાં. તેઓ દર બીજે ત્રીજે વરસે જાત્રાએ જતાં. તેમણે સિદ્ધાચળનો સંઘ કાઢ્યો ત્યારે શત્રુંજય ચડતાં હીંગડાજના હડાનું ચઢાણ મુશ્કેલ હોવાથી ઘણા લોકોને ચડતાં અગવડ પડતી, તે તેમણે મોટો ખર્ચ કરી પગથિયાં બંધાવી દૂર કરી. મોતીશાની પોળમાં ને ટંકશાળમાં દેરાસરજી બંધાવવા માટે એમણે લાખો રૂપિયા ખર્ચ્યા હતા. ધનાસાની પોળના

[illegible] ... અને [illegible] ...
[illegible] ... અને [illegible] ...
[illegible]
છે.

[illegible]

હોવાથી કંકાસ થવા લાગ્યો, આથી મગનભાઇ પોતાનો હક્ક મૂકીને પોતાની પૈતૃક સંપત્તિના ભાગીદાર બન્યા. તે પછી શેઠનાં બહેનના પુત્ર ઉમાભાઇને દત્તક લીધા. ઉમાભાઇને ત્રણ વખત પરણાવ્યા હતા. એમની પહેલી પરણેતર સાથે એમને હંમેશના અબોલા હતા, છતાં તેમના તરફની રખાવટમાં સમભાવ જાળવી રાખ્યો હતો.

નામદાર સરકારે આ બાઇની સખાવતોથી પ્રસન્ન થઇ એમને "નેકનામદાર સખાવતે બહાદુર' નો ઇલ્કાબ આપ્યો હતો. (તે વખતે ચાલુ હતો) આ ઇલ્કાબ એક સ્ત્રીને મળ્યો એ અતિ મહત્ત્વનો પ્રસંગ હતો.

ફતાશાની પોળ સામેના રસ્તા ઉપર હરકુંવરબાઇની હવેલી અત્યારે પણ તેમની અત્યારે સમૃદ્ધિ અને શિલ્પકળાનો ખ્યાલ આપતી નજરે પડે છે. તેની નીચે જાતજાતના દુકાનદારોની દુકાનો છે.

હરકુંવરબાઇ ગુજરાતની પુત્રી હતી. ગુજરાતને એણે ઉજળું કર્યું છે. ધન્ય છે એ મહાભાગ્યશાળી બાઇને !

મલબારના મલકા વાળિયા!

ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં ખંભાતનું બંદર મોટું ગણાતું હતું. આ જાહોજલાલી સૈકાઓ સુધી ચાલુ હતી. ખંભાતમાં વેપારને લીધે સમૃદ્ધિઓની છોળો ઊડવા લાગી. વેપારીઓ મોટા વેપાર કરી ધન કમાયા. ધન અને બુદ્ધિની મદદથી એઓએ રાજ્યકાર્યમાં ચિત્ત પરોવ્યું. રાજકાર્યમાં કુશાગ્ર બુદ્ધિ તેમજ શક્તિઓથી ખૂબ ઉન્નતિ પામીને દંડનાયક જેવી ઊંચી પદવી મેળવી ઉદયન મહેતા જેવા મહાન્ અમાત્યો આ રીતે વેપારદ્વારા આગળ વધ્યા હતા. એમના પુત્રોએ પણ એ જ માર્ગનું અનુકરણ કર્યું હતું. ગુજરાતમાં ભરૂચ, સુરત પ્રાચીન કાળનાં મોટાં બંદરો હતાં, જે બધાં હમણા વૃદ્ધાવસ્થાની અશક્તિ ભોગવે છે.

શ્રી ખંભાતથી છસો સાતસો વરસો પહેલાં વહાણો વેપારને માટે મલબાર જતાં હતાં. મલબારખાતે સાગનું લાકડું, સુંઠ, મરી, નાળીએર, તેલ, એલાયચી, કાથો, સીંદરી થાય છે. ત્યાંથી એ વસ્તુઓ લાવવામાં આવતી હતી. અહીંથી હાથનું વણેલું કાપડ, માટીના વાસણો, રેશમ, ઝવેરાત વગેરે ત્યાં નિકાશ થતી હતી. ખંભાતના અનેક વહાણો સેંકડો વરસો થયાં મલબાર જતાં હતાં. પુષ્કળ વેપાર ચાલતો હતો. સાગનું લાકડું તો ત્યાંથી જ આવતું હતું. ખંભાતના વણિકો સાહસિક હતા. સાથે ધર્મચુસ્ત પણ હતા. સાગરના પ્રવાસે નીકળી પરદેશોમાં ખૂબ ફરતા. ત્યાંના લોકોના રીતરિવાજ વિષે અનુભવ મેળવતા, અનેક ભાષાઓ જાણતા, અનેક દેશની પેદાશોને ઓળખતા, દેશાવરોના ખર્ચો, પડતર વિષે પણ અનુભવી હતા.

ખંભાતના જૈન વેપારીઓ જેમ વેપાર કરી જાણતા હતા તેમ હથિઆરોના ઉપયોગમાં પ્રવીણ હતા. યુદ્ધ લડતા, સૈનિકોના નાયક હતા. પાટણના મહામંત્રીઓ સાંતુ મહેતા, સજ્જન, મુંજાલ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"ભાગ્ય ક્યાં વેચી ખાધાં છે? તમે ગભરાવ નહિ. મારી ચિંતા કરો નહિ." ભાઈઓની સમજાવટ એકે ય કામ લાગી નહિ. છેવટે યુવક કાલીકટમાં રહ્યો. વહાણ હંકારી ગયું.

યુવક વેપારીનો છોકરો હતો. એની પાસે થોડા રૂપિયા હતા. એણે દુકાન માંડી. ભાષા થોડી થોડી બે માસ રહીને શીખ્યો. વધારે અનુભવથી મલબારની મલયાલમ્ ભાષા બોલતાં શીખી ગયો. નાની દુકાન અને નાના ઘરમાં ત્યાં રહ્યો. એકે ય ગુજરાતી નહોતો. એક નાયર ગૃહસ્થના પાડોશમાં રહ્યો. વેપારીનો છોકરો, શાંત પ્રકૃતિનો અને એકે ય ખરાબ લક્ષણ નહિ. સીધે માર્ગે જવું અને સીધે માર્ગે આવવું.

દુકાનમાં કાપડ રાખે. બીજી પરચુરણ ચીજો પણ રાખે. બારેક માસમાં ઘરાકી બંધાઈ. દુકાન ઠીક ચાલવા માંડી. મલબાર એ બહુ સસ્તો પ્રદેશ છે. એમાં ઝાઝું ખર્ચ પણ નથી આવતું. ત્રણ વરસમાં એણે ખર્ચ કાઢતાં બે હજારની મૂડી આ નાની દુકાનમાંથી પેદા કરી.

ત્રણ વરસે ભાઈઓ ફરી લાકડું ખરીદવા વહાણ લઈને આવ્યા.

"ભાઈ હવે ઘરે ચાલ."

"પણ મારી દુકાન કોણ સંભાળે?"

"તારો મલબારી માણસ સંભાળશે. થોડો માલ રાખજે. કાલ તારા વિવાહની અમે બધી ગોઠવણ કરી રાખી છે."

ભાઈઓ સમજાવીને દેશ તેડી ગયા. એને પરણાવ્યો, પરંતુ ચાર છ માસ થયા ત્યાં એને ફરી મલબારની લગની લાગી.

"મોટા ભાઈ મારે દુકાન સંભાળવા મલબાર જવું છે."

"દુકાન વેચીને નાખ. અહીં સૌ પાકો રોટલો મળે છે તે સુખેથી ખા."

" [illegible] "

" [illegible] "

" [illegible] "

" [illegible] "

" [illegible] "

" [illegible] "

" [illegible] "

[illegible]

[illegible]

[illegible]

નાયર કોમ બહુ બહાદુર અને તેજસ્વી જાતિ છે. પરંતુ એમના સાંસારિક રીતરિવાજો વિચિત્ર છે. પ્રથમ દરેક કન્યાનું પાણિ-ગ્રહણ નંબુદરી બ્રાહ્મણ સાથે નામ માત્ર થતું હતું, પરંતુ પાછળથી તરત જ તે કન્યા નાયર યુવકને સોંપવામાં આવતી હતી. નાયરોમાં પોતાના પુત્રોને વારસા હક્ક આપણી પેઠે મળતો નથી, પરંતુ દૌહિત્ર અથવા ભાણેજને મળે છે. પોતાના છોકરાને એના નાના-મામા તરફથી વારસો મળે. પોતાનો વારસો પુત્રોને નહિ પરંતુ ભાણેજ કે દૌહિત્રને મળે. રાજાથી રંક સુધી આ પ્રથા કાયદાની જેમ ચાલે છે. ત્રાવણકોરના અને કોચીનના મહારાજાઓ ભાણેજ કે દૌહિત્ર હોય છે.

વણિક યુવક સાહસિક હતો. તેણે દુકાન જમાવી સારો પૈસો પેદા કર્યો. નાણાની ધીરધાર પણ કરવા માંડી. બગીચાવાળાઓને નાણાં ધીરવા માંડ્યાં. આથી વેળાસર માલ અને સારું વ્યાજ મળવા લાગ્યું. વણિકે પોતાના ધંધાનો વિકાસ કરવા માંડ્યો. તેણે વહાણોમાં આડતીયાનો માલ ચડાવવા માંડ્યો. તેને ફુલેલો-ફાલેલો જોઈ બીજાં એક બે કુટુંબો ખંભાતથી આવી વસ્યાં. આ રીતે આ વણિક કુટુંબો અહીં આનંદથી રહેવા લાગ્યાં. પ્રથમ યુવક તો હવે સારો ધનવાન થયો હતો. મલબારમાં તે લાખો કમાયો હતો. એને ઘરે ત્રણ પુત્રો હતા. બહોળી મિલ્કતો હતી.

"બાપા, કાંઈ ઈચ્છા હોય તો કહી નાંખો." મરણપથારીએ પડેલા પિતાને પુત્રોએ પૂછ્યું.

"હા, મારી એક ઈચ્છા છે. તમારાથી તે પૂરી થશે!"

"જરૂર પૂર્ણ કરશું. પિતાજી સુખેથી કહો."

નાયર કોમ બહુ બહાદુર અને તેજસ્વી જાતિ છે. પરંતુ એમના સાંસારિક રીતરિવાજો વિચિત્ર છે. પ્રથમ દરેક કન્યાનું પાણિ-ગ્રહણ નંબુદરી બ્રાહ્મણ સાથે નામ માત્ર થતું હતું, પરંતુ પાછળથી તરત જ તે કન્યા નાયર યુવકને સોંપવામાં આવતી હતી. નાયરોમાં પોતાના પુત્રોને વારસા હક્ક આપણી પેઠે મળતો નથી, પરંતુ દૌહિત્ર અથવા ભાણેજને મળે છે. પોતાના છોકરાને એના નાના-મામા તરફથી વારસો મળે. પોતાનો વારસો પુત્રોને નહિ પરંતુ ભાણેજ કે દૌહિત્રને મળે. રાજાથી રંક સુધી આ પ્રથા કાયદાની જેમ ચાલે છે. ત્રાવણકોરના અને કોચીનના મહારાજાઓ ભાણેજ કે દૌહિત્ર હોય છે.

વણિક યુવક સાહસિક હતો. તેણે દુકાન જમાવી સારો પૈસો પેદા કર્યો. નાણાની ધીરધાર પણ કરવા માંડી. બગીચાવાળાઓને નાણાં ધીરવા માંડ્યાં. આથી વેળાસર માલ અને સારું વ્યાજ મળવા લાગ્યું. વણિકે પોતાના ધંધાનો વિકાસ કરવા માંડ્યો. તેણે વહાણોમાં આડતીયાનો માલ ચડાવવા માંડ્યો. તેને ફુલેલો-ફાલેલો જોઈ બીજાં એક બે કુટુંબો ખંભાતથી આવી વસ્યાં. આ રીતે આ વણિક કુટુંબો અહીં આનંદથી રહેવા લાગ્યાં. પ્રથમ યુવક તો હવે સારો ધનવાન થયો હતો. મલબારમાં તે લાખો કમાયો હતો. એને ઘરે ત્રણ પુત્રો હતા. અહોળા મિલ્કતો હતી.

"બાપા, કાંઈ ઈચ્છા હોય તો કહી નાંખો." મરણપથારીએ પડેલા પિતાને પુત્રોએ પૂછ્યું.

"હા, મારી એક ઇચ્છા છે. તમારાથી તે પૂરી થશે!"

"જરૂર પૂર્ણ કરશું. પિતાજી સુખેથી કહો."

[illegible]

પંદરમી સદીમાં સૌથી પ્રથમ યુરોપીયનો હિંદમાં આવ્યા. વાસ્કોડી ગામાએ મલબારના કલીકટ બંદરે પોતાના વહાણને લાંગરીને કલીકટના રાજા–ઝામોરીનની પાસે વેપાર કરવાની પરવાનગી માંગી હતી. તે રાજાએ ઉદાર મનથી એમને પરવાનગી આપી. પાછળથી ડચો પણ આવીને અહીં મોટો વેપાર કરતા હતા.

વણિકપુત્રો પણ મલબારના વેપારી હતા. એમણે મોટો વેપાર ચાલુ રાખ્યો હતો. રાજા અને મોટા અધિકારીઓ વચ્ચે સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. એમની મોટી મિલ્કતો કલીકટમાં હતી. એ ભાઇઓએ ઝામોરીનના દરબારમાં લાગવગ લગાડી. એક વખતે એમને ઝામોરીને પોતાની હજુરમાં લાવીને જૈન ધર્મ વિષે પુછ્યું. જૈન ધર્મ એ હિંદુ ધર્મનો વિરોધી નથી પણ સહકારી છે એમ વણિકોએ રાજાને સમજાવ્યું. રાજાએ તપાસ કરાવી તો જૈન ધર્મના અહિંસા; સત્ય, ત્યાગ, બ્રહ્મચર્ય, સંયમ, યમ–નિયમ, વિગેરે સિદ્ધાન્તો હિંદુ ધર્મને અનુરૂપ જણાયાં. વણિકપુત્રોને દેરાસરજી બાંધવાની પરવાનગી મળી.

એક વણિકપુત્ર વહાણમાં બેસીને ખંભાત ગયો. ત્યાંથી સારા મિસ્ત્રીઓને મોટા દરમાયા નક્કી કરી સાથે તેડી લાવ્યો. બધું કામ પથ્થરોનું અતિ મજબૂત અને સુંદર બનાવવાનું હતું. સારા મુહૂર્તે પાયો નાખ્યો. મિસ્ત્રીઓ બહુ અનુભવી અને પ્રવિણ હતા. શૈઠીઆઓ ઉદાર હતા. શિલ્પશાસ્ત્રના નિયમો મુજબ નકશા તૈયાર થયા. ધાર્મિક નિયમો, આજ્ઞાઓ અને સૂચનાઓ મુજબ દેરાસરજી ભોંયરા સાથે તૈયાર થયું. કલીકટના મધ્યમાં ગુજરાતીઓના વસવાટના મધ્ય વિભાગમાં આ દેરાસરજી બંધાવ્યું છે. હજુ તે અખિશુદ્ધ હાલતમાં ઊભું છે.

એમને હવે [illegible] કર્યાં છે, [illegible] આવો નથી. એ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે [illegible]

[illegible]

[illegible]

—ઃ કલકત્તા(બંગાળ) માંઃ—

છાપરીયાની શેઠાઈ

શ્રી કાઠિયાવાડમાં માંગરોળનું બંદર સાહસિક વણિક ગૃહસ્થોથી વિખ્યાત થયું છે. માંગરોળનું રાજ્ય ઘણું નાનું છે. જૂનાગઢના બાબાતો એટલે મુસલમાન બાબીઓનું એ રાજ્ય છે. એના રાજ્યકર્તા "શેખસાહેબ" કહેવાય છે. એમના ચાલીશેક ગામોની પેદાશ બેથી અઢી લાખ રૂપિયાની છે. મુખ્ય વસ્તીમાં દશાશ્રીમાળી વણિક ગૃહસ્થો છે. એમાં કેટલોક ભાગ વૈષ્ણવ ધર્મ પાળે છે, કેટલોક ભાગ જૈન ધર્મ પાળે છે; પરંતુ બંને વિભાગો ખૂબ સંપથી એકત્ર થઇ રહે છે. અરસપરસ કન્યાવ્યવહાર રાખે છે. ધર્મને નામે જરા પણ દ્વેષ નથી. હજી સુધી માંગરોળમાં આ ઉદાર ધાર્મિક સહિષ્ણુતા ચાલુ છે. માંગરોળની જમીન બારે ફળદ્રુપ છે. ઠેઠ મુંબઇ, કરાંચી સુધી શાકભાજી અને ફળફૂલોનો નિકાસ કરે છે.

શ્રી માંગરોળના વણિકો અને નાવિકો સાહસિક છે. ત્યાંનું વહાણવટું અતિ પ્રસિદ્ધ છે. માંગરોળના વણિકો આજે બસોથી અઢીસો વરસો થયાં પરદેશગમન કરે છે. એમનો મોટો વેપાર બુખારા, સમરકંદ અને બાખ સુધી હતો. માંગરોળના વણિકો આજે પણ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પરંતુ સંયોગો બહુ પ્રતિકૂળ હતા. તે નિશાળે જઇ શકતો નહોતો. દરમહિને પંડયાને થોડું અનાજ આપવું પડતું હતું તે પણ નાનજી શાહ માતા પાસેથી મેળવી શકતા નહોતા. દુકાન પણ ઠીક ચાલતી નહોતી. નાનજીના સાહસિક સ્વભાવને આ પસંદ પડતું નહિ. સમય જોઇ તેણે એકદિવસે પિતા પાસે વાત ઉખેળી:

" બાપા, હું મુંબઇ જાઉં તો ? "

" મુંબઇ જઇ તું શું કરીશ ? આપણો કાંઇ લાગવગ કે વગ-વશીલો ત્યાં નથી. "

" ગમે ત્યાં કમાઇ ખાઇશ. અહીં તો સૌને ભૂખે મરવાના દિવસો આવશે. "

" ના ભાઇ, અધી રોટલો હળીમળીને ખાશું. ચાર આંખો મળે એ જ શાંતિ છે. આપણે ક્યાંયે જવું નથી. "

નાનજીને તો મુંબઇની લગની લાગી હતી. તેણે વારંવાર વાત છેડી. પોતાના જ્ઞાતિના બીજા યુવકો મુંબઇ જઇ કમાતા હતા. પોતે પણ શા માટે ન કમાય ? તે માટે તેને લાગી આવતું હતું. મુંબઇ જનારને તે સમયે સોનાના પાસા મળતા હતા એવી સૌની સમજણ હતી. માંગરોળ સાથે મુંબઇનો વેપારી સંબંધ હતો, છતાં મુંબઇ તે વખતે લંડનથી પણ વધારે દૂરનો પ્રદેશ ગણાતો હતો. મુંબઇ જવું એ તો અતિ દૂરના પરદેશ જવા જેવું હતું. માથા-ફરેલાં થોડા ત્યાં જતાં હતાં. બાપને રોજની કચકૂટ અને જીકરથી કંટાળોને એમ થયું કે ભલે નાનજી મુંબઇ ફરી આવે.

નાનજી માંગરોળ જેવા નાના ગામમાં ઉછર્યો હતો તે બીજા અનુભવ કે શિક્ષણની ગેરહાજરીમાં તદ્દન કાચો ગણાય. માત્ર દુકાન ઉપર બેસીને પાલી પાયલીઓ અને કાંકરો વેચતાં શીખ્યો હતો.

[illegible]

"કાઠિયાવાડના માંગરોળ બંદરથી આવું છું. કાંઈ કામધંધો આપશો ?"

"કામધંધો તો મારી પાસે કાંઇ નથી. આ નાની દુકાનમાં હું રહું છું, સૂઉં છું. મને બીજો માણસ પરવડે નહિ."

"અહીં મારો કોઈ સગો-સંબંધી નથી. તમે મને જરા રસ્તે ચડાવી દો તો હું ભારે નહિ પડું. ચીલો મળેથી મારું ગાડું ચાલશે તેનો જશ તમને છે."

પોતાના દેશનો વતની અને જૈન ભાઇ જોઇને દુકાનદારને દયા આવી. ભૂખે મરતા નાનજીને એણે આશ્રય આપી પોતાને ત્યાં ખવરાવ્યું. કાપડના બે ત્રણ તાકા આપીને ફેરી કરવા કહ્યું. રોકડે પૈસે માલ વેચવા જણાવ્યું.

છોકરો હાથવણાટના તાકા લઇને આખો દિવસ ફરતો હતો. ગોદીના મજૂરો ને માછીમારોનાં ઝુંપડાઓમાં તે ફેરી કરવા લાગ્યો. દરરોજ ૦)= કમાઇ આવવા લાગ્યો. વણિક દુકાનદારને એની પ્રમાણિકતાની ખાત્રી થઇ. દુકાન બહાર મેદાન હતું, તેમાં ત્રણ પથ્થર મૂકી નાનજી રોટલા ઘડી લેતો હતો. ચટણી કે શાક કોઇ દિવસે બનાવતો હતો. ફેરી કરતાં કરતાં રસ્તાઓ અને માણસોની સાથે ઓળખાણ થઇ. તેણે હવે બેને બદલે ચાર તાકાની ફેરી શરૂ કરી. ધીમે ધીમે ચાર છ માસે એની પેદાશ રૂ. ૦ા દરરોજની થઇ.

એક મહારાષ્ટ્રના ભંડારીના ઘરના ઓટલે મકાન ધણીની મહેરબાનીથી બેસી તેણે કાપડના તાકા રાખવા માંડયાં. હવે વિલાયતથી બેકેટાપરની મિલનું કાપડ પણ આવવા માંડયું હતું. નાનજીના ઓળખીના પહેલા દુકાનદારે પણ એને નંગડ માલ વેચવા આપવા માંડયો. નાનજીને માલ આપતો તેમાં દુકાનદારને પણ કસ રહેતો.

નાનજી શાહ આવી વણજારોની સાથે સંબંધમાં આવ્યા. તેઓ સવારના વહેલાં ઊઠીને એવી વણજારોએ રાત્રે જ્યાં પડાવ નાખ્યો હોય ત્યાં પહોંચી જતા હતા. પ્રથમ એમણે હાથનું વણેલું કાપડ ગામડાઓમાંથી આવતું તે ખરીદ કરવા માંડયું. પોતાના વેપાર પૂરતું કાપડ લઇને તે છૂટક વેચવા લાગ્યા. તેમાં બે પૈસાની તારવણી ઠીક થવા લાગી. પાછળથી ગોધમ, ગોળ, ઘી, મગ પણ ખરીદવા માંડ્યાં. આ માલ લઇ તેઓ બીજા વેપારીઓને વેચવા માંડ્યા. એમની પાસે બસો ત્રણસો રૂપિયાની મૂડી થઈ ગઇ હતી તેમાંથી વેપાર કરવો શરૂ કર્યો.

આ સમયે દરેક વેપારમાં સારો કસ હતો. મુંબઇ શહેર વિકાસ પામતું જતું હતું. દેશાવરોથી કપાસ, ગોળ, કાપડ વિગેરે અનેક જાતનો માલ મોટા પ્રમાણમાં આવતો હતો. સાહસિક વેપારી માટે આ સારો મોકો હતો. નાનજી શાહ ચાલાક હતા. વેપારની એમને લગની લાગી હતી. રાત્રિદિવસ વેપારના જ ખ્યાલ આવતા. ભાવ ધાડ, પડતર, ખર્ચ એ બધું આંગળીને ટેરવે રમવા લાગ્યું. વેપારમાં એ તલ્લીન થઇ ગયા હતા. બાપના અને માતાના આગ્રહથી એમણે વિવાહ કર્યો હતો; પરંતુ ખરો વિવાહ વેપાર સાથે હતો.

એમને મુંબઈ આવ્યે દશ બાર વર્ષો થયાં હતાં. મૂડી વધીને પાંચ હજારની થઇ હતી. તેમણે હવે વણજારાઓને વ્યાજે નાણાં ધીરવા માંડયાં. વણજારા માલ લઇ આવે તે પણ એમને સૌથી પ્રથમ મળે. તેમને સસ્તે ભાવે માલ મળવા લાગ્યો. તેઓ ખૂબ સાહસિક હતા અને વેપારનો શોખ પણ ભારે એટલે કામકાજનો વિકાસ થવા માંડયો. જેટલી વણજારો આવે તે સૌ હવે નાનજી શેઠ હસ્તક જ વેચાય. તેમણે બધા વણજારાઓને ધીરધાર કરવા માંડી. કામ પણું વધી ગયું. પોતાની શાખ સારી બંધાઇ હતી એટલે આગ-

[illegible]

શાહનો બધો જથો ભસ્મીભૂત થઇ ગયો. વરસોની મહેનતે મેળવેલા ધનથી ખરીદેલા માલની રાખ થઈ ગઈ હતી.

નાનજીશાહને આજે નજદિકના કુટુંબીનાં મરણ કરતાં પણ વધારે ગમગીની થઇ. પંદર વરસની સખ્ત તનમનની મહેનત પછી ઐશ્વર્ય અને સંપત્તિની ઊભી કરેલી ઇમારત કરડ...ડ...ડ ભૂસ કરતી ધસી પડી હતી. આશાઓના અંબાર ઉપર પાણી ફરી વળ્યું હતું. જવાંમર્દ નાનજી શાહની આંખે ઝળઝળીઆં આવી ગયાં. ખાવા-પીવાનું ભાવતું નહોતું.

મોતીશા શેઠના મોટા ભાઇ નેમચંદ અમીચંદ સાથે એને મૈત્રી હતી. બંને દેરાસરજી દર્શને જતા ત્યારે સાથે થઇ જવાથી તેમના વચ્ચે વાતચીતનો વ્યવહાર શરૂ થયો. બંનેના સ્વભાવનો મેળ જામ્યો. પછી તો સાથે હરવા ફરવાનું થતું. સુખદુઃખની વાતો એક બીજાની સાથે કરતા. બંને વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી બંધાણી હતી.

ચીચ બંદરની આગના બનાવ પછી દર્શને જતાં નાનજી શાહને નેમચંદ શેઠ મળ્યા. તેમણે પૂછ્યું :

" આગથી તમને કંઇ નુકશાન થયું ? "

" નેમચંદ શેઠ, હું તો મરી ગયો. મારું સર્વસ્વ ખલાસ થયું. હું ખાલી ખમ થઇ ગયો. સવા લાખ રૂપિયાની મારી ભેગી થયેલ મૂડી તો ગઈ, પણ પોણા લાખ ગામના ઉધાર લીધા હતા તે પણ રાખ થઇ ગયા. તેની ચિંતા મને મુંઝવે છે. "

" નાનજી ભાઇ એમ નાહિંમત શું થાઓ છો ? ઉભા થાવ. ફેર સઉં મે. છાતી મજબૂત રાખો. વેપારીને નફો નુકશાન તો નસીબમાં લખ્યાં જ હોય છે. "

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

નેમચંદશાહે સાથે જઈને બધા લેણદારોને ભેગા કર્યા. બધાના લેણાની ચોકસી કરી ફરીથી નવાં ખાતાં પડાવી દીધાં.

"નાનજીભાઈ કલકત્તે જશો?" એક વખત નેમચંદ શેઠના ભાઈ મોતીશાહ શેઠે નાનજી શાહને પ્રશ્ન કર્યો.

"કલકત્તે એટલે છેટે જઈને શું કરું? માંડ માંડ માએ સુખ જોયું હતું ત્યાં આફત આવી પડી. તેમાં તેમને રઝળતાં કોના આધારે મૂકું?"

"જુઓ નાનજીભાઈ, બંગાળની ખરીદનું મોટી રકમનું આપણું અફીણચીન ચડે છે, કલકત્તાનો આડતીઓ બધું હોઈયા કરી જાય છે, માટે વિશ્વાસુ માણસની જરૂર છે. ત્યાં તમે જઈ શકો તો બંનેને લાભ છે. બૈરાંની ફીકર ન કરો? તમે મરદ થઈ આવી ઢીલી વાત કેમ કરો છો. જોશો તો ઘર જેવું જ લાગશે"

"પણ ત્યાં આપણું કોઈ સગુંસંબંધી, ન્યાતિભાઈ કે કોઈ ગુજરાતી નથી. બંગાળીઓની હું ભાષા જાણું નહિ. આપણો કોઈ ગુજરાતી બંગાળ ગયો મેં સાંભળ્યો નથી. અજાણ્યાં હું શું કરું!"

"નાનજી શાહ, આવા ઢીલા કેમ પડી ગયા છો? મુંબઈ આવ્યા ત્યારે કોણ હતું? ત્યાં આપણા જૈન મારવાડીઓ ઘણાં છે. જિનાલય પણ છે. હું કાગળો લખી આપીશ. જાઓ ફતેહ કરો. બંગાળમાં મંગળ વર્તાવો. મૂડી મારી, મહેનત તમારી, અર્ધો ભાગ તમારો, અર્ધો મારો. માલ ખરીદી ત્યાંથી સ્ટીમરોમાં ચીનના શાંઘાઈ કે કેન્ટોન બંદરે ચડાવજો. ત્યાં આપણા આડતીઆ સંભાળી લેશે. કસીને માલ ખરીદવાની ત્યાં સગવડ છે. મારવાડી પૂનમચંદ હકમીચંદની પેઢી ઉપર એક લાખ રૂપિયા સુધી તમને ધીરવા માટે કાગળ લખી દઈશ.

માટે દિવસો સુધી ખોટી થવું પડતું હતું. એક બે વખત એક બે અંગ્રેજ સૈનિક અમલદારો પાલખીમાં બેસીને જતા હતા. તેમનો સાથ મેળવી નાનજી શાહ આગળ પ્રવાસ કરતા હતા. આવી અનેક હાડમારીઓ ભોગવીને તેઓ ત્રણ મહિને કલકત્તે પહોંચ્યા હતા.

કલકત્તામાં મારવાડી આડતીઆની પૂછપરછ કરી તેને શોધી કાઢ્યા. મારવાડી ભાઈએ પોતાના ધર્મબંધુને આવકાર આપ્યો. એ વખતે હિંદી ભાષાનો પ્રચાર મુંબઈમાં જુજ હતો. નાનજી શાહ પ્રથમ ગુજરાતી તરીકે કલકત્તામાં આવ્યા હતા. તેમને સૌ નવું નવું લાગવા માંડયું. મારવાડી આડતીઆને એ આડખીલી જેવા જણાયા. આડતીઓ તેમને કામકાજમાં વાકેફ કરતો નહોતો. તેની ખૂબ ખુશામત-સીફારસ કરવા માંડી, પરંતુ કામકાજ બતાવે નહિ. નાનજી શાહ જમાનાના ખાધેલા હતા. તેમણે ધીમે ધીમે બીજા વેપારીઓ સાથે દોસ્તી કરી લીધી. આખો દિવસ દલાલોની સાથે ફરવા માંડયું. વેપારની સર્વે બાજુઓ જોઈ લીધી. કયાંથી અફીણ આવે છે, કોણ મોટા વેપારીઓ છે, કોણ પ્રમાણિક દલાલો છે, કયારે કેટલો માલ મળે છે એ બધી ખબરો મેળવી લીધી. બે ચાર માસમાં તો પોતે જૂના થઈ ગયા. હવે તેણે સ્વતંત્ર પેઢી ખોલી દીધી. માણસો રાખી લીધાં. મારવાડી આડતીઆ પાસે લાખ રૂપિયા સુધ એનો માલ પણ ખરીદી લીધો સ્ટીમર માસે બે માસે ચીનની જતી હતી. તેમાં નૂર બાંધી માલ ચડાવી દીધો. કાસદોની મારફતે મુંબઈ ટપાલ જતી હતી. ત્યાં એ બધી હકીકત લખી મોકલી.

પહેલી સફરમાં ૫૦ પેટી મોકલી દીધી. પછી સ્ટીમર આવી ગઈ તેમાં ૧૦૦ પેટી ચડાવી. ચીનખાતે વેચાણ સારું

ક પ્રસંગે પાંચ સાત વર્ષે જતા આવતા હતા.

નાનજીશાહ ચીનનો વેપાર કરતા હતા એટલે વેપારીઓમાં તેઓ બાબુ નાનજી ચીનાઇ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. એટલામાં મુંબઇથી સમાચાર આવ્યા કે નેમચંદ શાહ સ્વર્ગવાસી થયા છે. નાનજી શાહને આથી ઘણી દિલગીરી થઇ. તેઓ એમને ખરખરે મુંબઇ જઇ આવ્યા. નેમચંદશાહને ગુલાબચંદ નામે નાનો બાલક પુત્ર હતો. વહીવટ બધો મોતીચંદ શાહે સંભાળી લીધો. પંતીઆળાની ગોઠવણી સર્વે મોતીચંદ અમીચંદ સાથે કરી. પહેલાની ગોઠવણમાં નાનજીશા બીજો કાંઇ વેપાર ન કરે, માત્ર અફીણનો જ કરે એવી સરત હતી, હવે મોતીશાહ સાથે એમણે સરતમાં બીજો વેપાર પણ કરવાની છૂટ રખાવી. પછી એમણે કલકત્તામાં આડતનો ધંધો ચાલુ કર્યો. પોતાનાં કેટલાંક સંબંધીઓને કલકત્તે બોલાવીને નાના ભાગ આપીને ધંધે ચડાવ્યા ને દેખરેખ પોતાની રાખી.

મુંબઇ કલકત્તા વચ્ચે હવે રેલ્વે બંધાતી હતી. વેપાર વધતો હતો. મુંબઇ ઇલાકામાં ચોખા બહુ થોડા થતા હતા. ઊંચા ચોખા ગરીબોને અનુકૂળ આવતા નહોતા. બંગાલી પાકા ચોખાની મુંબઇમાં સારી માંગ હતી. નાનજીશાહે વેપારીઓને પોતાની આડતમાં આ માલ મોકલવા માંડ્યો. જ્યુટના વણાટના કોથળા પણ મોકલવા માંડ્યા. ખજુર ખારેક વિગેરે બસરા, બહેરાનથી મગાવવા માંડ્યાં. મલબારથી કાથાના દોરડાં, કરીઆણું, સુંઠ, મરી, એલચી આવવા માંડ્યાં. મુંબઇમાં કાપડની મિલોની શરૂઆત થઇ હતી એટલે ત્યાંથી કલકત્તે કાપડ આવવું થયું. આ રીતે પોતાની આડતની દુકાન સારી ચાલતી જોઇ નાનજીશાહે મુંબઇમાં શાખા ખોલી. ત્યાં પોતાના મોટા છોકરાને કામ સોંપ્યું. ઘરનો વેપાર કાંઇ કરવો નહિ આડ-તનું કામ કરવું એવો પ્રબંધ રાખવામાં આવ્યો હતો.

દર્શન-પૂજા કરી આવ્યા પછી વખારે આવી જાતે કામકાજ જુએ, નામું રોજ તપાસે. આખો દિવસ ઉદ્યોગપરાયણ રહે. કોઇ દિવસે એમણે નાટક જોયું નહોતું. જ્યારે પણ સમય મળે ત્યારે પોતાના ધર્મના નિયમો મુજબ જપ, તપ કરે. વિશેષ ભણ્યા નહોતા એટલે એમને બીજું વાંચવા કે વિચારવા જેવું નહોતું. યાત્રાઓ તો ઘણી વખત કરી આવ્યા હતા. દાન પુન્ય પણ સારું કરતા. જૂના જમાનાના એકેય ખરાબ લક્ષણ વગરના સાદા સીધા ધનવાન ગૃહસ્થ હતા. કરકસર પણ બહુ ગમે. છોકરાઓને લાંબો પગ ભરવા આપે નહિ.

તેઓ હવે ચાલુ કલકત્તાખાતે રહેવા લાગ્યા. વેપારી સમાજ સિવાય બીજે વધારે ઓળખાણ નહિ. વરસોનાં વરસો કલકત્તામાં રહ્યા છતાં બંગાળી વાંચતાં લખતાં આવડતું નહોતું. અધકચરું બંગાળી બોલતા હતા. બંગાળીઓ વેપારી પ્રજા નથી. એમનામાં જમીનદારીનો ભારે માનમરતબો છે. ગમે તેવો ધનવાન હશે તો પણ વધારેના પૈસા ગવર્નમેન્ટ શેરોમાં રોકશે. એમનો દેશ બહુ સમૃદ્ધ–કાચી ધાતુઓનો ભંડાર છે. ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રા જેવી વિશાળ નદીઓ બંગાળમાં વહે છે. એટલે જમીનમાં માયા વાવે તે પણ ઊગે તેવી રસાળ છે. જુટ તો એ જમીનમાં ખૂબ પ્રમાણમાં થાય છે. ચોખા મોટી રકમે પેદા થાય છે. બંગાળીઓમાં હજારો જમીનદારો છે. કોલસો પણ પુષ્કળ મળે છે. છતાં એ સર્વે ઉદ્યોગો મોટે ભાગે અંગ્રેજો અને થોડે ભાગે મારવાડીઓ તથા ગુજરાતીઓના હાથમાં રહે. બંગાળીઓ ધનવાન હોવા છતાં ઉદ્યોગ–વેપારને પડખે ચડતા નહિ હવે થોડો થોડો રસ લે છે, છતાં ઉદ્યોગોમાંથી બાર આના રોમ લોકોના હાથોમાં છે.

નાનજીદાદ ગુજરાતી તરીકે સૌથી પહેલા બંગાળમાં આવ્યા

નાનજી શાહ આડત્રીસ વર્ષો સુધી કલકત્તામાં ચાલુ રહ્યા. હવે તેઓ બાબુ નાનજી ચીનાઇને નામે ઓળખાતા હતા. ધર્મમાં ભારે ચુસ્ત હતા. બાકીનો સમય વેપારમાં ગાળતા હતા. એકમાર્ગી પ્રમાણિક, વ્યવહારિક ચતુરાઇવાળા ગૃહસ્થ ગણાતાં હતાં. પુષ્કળ પૈસો હોવા છતાં સાદાઇથી રહેતા. જાતે મહેનત કરવાનો વૃદ્ધાવસ્થા સુધી પણ એમનો સ્વભાવ હતો. મોતીશાહની ભાગીદારી ૫૧ સૈકાથી ઉપર ચાલી હતી. મોતીશા શેઠ સંવત ૧૮૯૨ માં સ્વર્ગવાસી થયા. તેમના વારસ ખીમચંદ શેઠનું ધ્યાન સટ્ટા ઉપર ખેંચાયું હતું. નાનજીશાહ ૨૮ વરસ કલકત્તામાં રહ્યા છતાં સટ્ટાની નજદિક ગયા નહોતા. એમને સટ્ટા પ્રત્યે ઘૃણા હતી. દેશકાળ હવે ફરતો જોઇને વિચાર થતાં દૂધમાં મીઠું નાખી બગાડવા કરતાં સાકર નાંખી અરસપરસ છૂટા થઇ જવું સારું છે તેમ તેના અનુભવી વૃદ્ધ મગજને લાગ્યું. તેથી નાનજીશાહે દીર્ઘદષ્ટિ વાપરીને સં. ૧૮૯૭ માં ખીમચંદ શેઠને મળી રાજીખુશીથી પત્યાણું જુદું કરી નાખ્યું ને પોતે મુંબઇ તેમજ કલકત્તાનો સ્વતંત્ર વેપાર પોતાને નામે કરવા માંડયો.

મોતીશાહ શેઠની સાથે જુદા થયા પછી નાનજીશાહને કલકત્તામાં રહેવું ગમ્યું નહિ. અફીણના વેપારમાં હરિફાઈ વધી જવાથી કાંઇ કસ રહ્યો નહોતો. આથી આડતનું કામ રાખી ઘરનો વેપાર બંધ કરી દીધો. નાનજીશાહ હવે વૃદ્ધ થયા હતા. સીત્તેરની લગભગ એમની ઉમર થઇ હતી. બાકીનો સમય સ્વદેશમાં આવીને ત્યાંના પંચભૂતમાં ભળી જવાનો વિચાર રાખ્યો. તેઓશ્રી મુંબઈ આવી થોડા માસ રહ્યા. ત્યાં અનુકૂળ ન આવ્યાથી દેશમાં (માંગરોળમાં) આવી રહ્યા. જે ભૂખડી બારસ હોકારો ગણી ઘુમડે વહાણમાં બાવન વરસો ઉપર નીકળ્યો હતો તે માંગરોળમાં અતિ ધનવાન થઇ મોટી સાહ્યબી

[illegible]

[illegible]

વવાની, લાખવાળાને દશ લાખ મેળવવાની અને દશ લાખવાળાને કરોડ મેળવવાની તૃષ્ણા જાગે છે. હિંદીઓમાં વડીલોએ પેદા કરેલું ધન સાચવવાની દરકાર બહુ થોડાને જ રહે છે. સાત પેઢીએ સાહુકાર બહુ થોડાં જ નીકળે છે. બાકી તો સટ્ટો, વેશ્યાઓ કે રેસમાં નાણું ગુમાવી નાંખે છે.

નાનજીશાહના છોકરાંઓને ધર્મસંસ્કાર હતા. એમને ખરાબ રસ્તે જવાની કુબુદ્ધિ તો સુઝી નહિ, પરંતુ અતિ ધનવાન થવાનો લાગ જોવા લાગ્યા. એઓ સટ્ટાને નાદે ચડ્યા. સને ૧૮૬૫ માં મુંબઈમાં બેકબેનો દરિઓ પુરવાનો મોટો સટ્ટો ઉપડ્યો. એ ક્રૂર પવનના વેગમાં નાનજીશાહના ત્રણે પુત્રો આવી ગયા. પિતાની સકમાઈનો પૈસો એસીડની પેઠે હવામાં ઊડી ગયો. પેઢીને નાદાર બનવું પડ્યું. અધૂરામાં પૂરું ભાઈઓ વચ્ચે કલેશ જાગ્યો. સુંદરજી સજ્જન હતો, પરંતુ કલેશના વડેણુથી તેને ભાઈ ભાઈના ઝગડામાં ઘણું સહન કરવું પડ્યું. નાદારી મેળવતા ચાર વરસ લાગ્યાં. છેવટે નાદારી મળી એટલે કલકત્તે જઈ નાને પાયે વેપાર કરવા લાગ્યા. નાનજીબાબુનો સુખદ સમય તો હવે સંભારવાનો જ રહ્યો, છતાં કલકત્તામાં નાનજીશેઠે જે પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરી હતી તેના પરિણામે કલકત્તામાં જમીનદારો, શ્રીમંતો અને રાજ્યમાન્ય બાબુઓનો વસવાટ છે છતાં પણ સંઘપતિનું સ્થાન (માન-મરતબો) અત્યારે પણ માંગરોળી (છાપરીયા) આગેવાનને મળતું આવ્યું છે.

ચીનનો પગેરો પ્રવાસી

કોઈ હિંદુ ગયો નહોતો. એ દેશ તદન અપરિચિત હતો. કોઇ કોઇ ચીના મુંબઇમાં હતા. તેમની સાથે પ્રસંગ પાડી તેણે ચીનને લગતી કેટલીક હકીકત મેળવી લીધી. એનું જિજ્ઞાસુ મન ચીનની સફર કરવા ખેંચાયું. સગાંસંબંધી અને કુટુંબીઓની સલાહ પૂછી, તો એવા અજાણ્યા દેશમાં એકલા જવાની સૌ ના પાડવા લાગ્યા. ચીન દેશ તે વખતે દુનિયાપાર ભારે ભયંકર લાગતો હતો. એની સ્ત્રી કોઈ રીતે રજા આપતી નહોતી. ચીન જવાની તારાચંદને લગની લાગી હતી, પરંતુ કુટુંબના વિરોધથી બે વરસ નીકળી ગયાં.

છેવટે ચાલુ સમજાવટથી એને રજા મળી. એ વહાણમાં બેસી કલકત્તે આવ્યો. ત્યાંથી અંગ્રેજી વહાણ મળ્યું તેમાં બેસીને ચીન તરફ રવાના થયા. સાથે એક હિંમતવાન ઘાટી નોકર હતો. વહાણમાં રસોઇ પાણી માટે પોતાની સગવડ જુદી કરી લીધી હતી. રસ્તામાં તોફાન નડયું. મોટા ધડાકા સાથે વિજળી થવા લાગી. પવન સાથે વરસાદ પણ આવ્યો. છીછીઆરા પવનને લીધે સમુદ્રમાં વાવાઝોડું ઉમટયું. વંટાળીઆમાં વહાણની ગતિ બંધ જેવી થઈ પડી. મોટાં હાથી જેવડાં મોજાંઓ તણખલાની પેઠે વહાણને આમતેમ ફેંકવા માંડયાં. ચારે તરફ મોજાંઓના મારથી વહાણ દડાની પેઠે ઉછળવા લાગ્યું. ચારે તરફ ઘોર ગર્જનાઓ ને વિજળીના ઝબકારા થવા લાગ્યા. છીંછીઆરો પવન વાવા લાગ્યો. વહાણનો કપ્તાન અનુભવી હતો, છતાં આવા ભયંકર ઝંઝાવાત સામે એનું શું બળ? એણે વહાણને બચાવવા અનેક પ્રયત્નો કર્યા.

તોફાન જેવું જલદી આવ્યું હતું તેવું જ જલદીથી બંધ થઇ ગયું. જે સાગરમાં તાંડવ નૃત્ય ચાલતું હતું તે હવે શાંત થઇ ગયું. પર્વત જેવાં મોટાં મોજાં હવે સાદા સ્વરૂપને ધારણ કરવા લાગ્યાં. વહાણ ખવાયું હતું પણ બચી ગયું. એના સઢો,

[illegible]

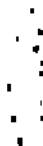
[illegible]

[illegible]

આખા દેશમાં એક ભાષા, એક જાતના લોકો, એક સામ્રાજ્ય અને એક સમ્રાટ હતા. લોકો અતિશય ઉદ્યોગી હતા, પરંતુ જૂના રીતરિવાજોને ચીવટથી વળગી રહેનારા હતા. જૂના વિચારોમાં સુધારો ન કરવાનો ઉપદેશ એમને મળ્યો હતો, યુરોપિયન સુધારા તરફ એમને ઘૃણા હતી.

ચીનાઓ સુસંસ્કૃત પ્રજા હતી. એમણે દરેક દિશામાં ભૂતકાળમાં મોટી પ્રગતિ કરી હતી. પુસ્તકો છાપવાનાં બીબાંઓ અને મુદ્રણાલયોની શોધ એમણે સૌથી પ્રથમ કરી હતી. ચીનાઓએ જ પ્રથમ દારૂગોળો અને તોપો શોધી હતી. એમણે જ ચાહના છોડવા વાવ્યા હતા. જગતની બીજી અનેક શોધો ચીનાઓએ કરી હતી. અનેક પ્રકારના હુન્નરો–રેશમ વણવું, ચીની વાસણો બનાવવાં, સુંદર કળાયુક્ત ચિત્રો ચિતરવાં વિગેરે ચીનાઓએ ભારે પ્રગતિશીલ પ્રવૃતિઓની શરૂઆત કરી હતી. પાંચ હજાર વર્ષોની પ્રાચીન એમની સુસંસ્કૃતિ હતી. યુરોપ જ્યારે અત્યંત અંધકાર અને અજ્ઞાનમાં ડૂબ્યું હતું ત્યારે ચીનાઓએ સુધારાની ઊંચી સંસ્કૃતિ ભોગવી હતી. એક પછી એક મહાન સમ્રાટોએ ચીનને અત્યંત શ્રેષ્ઠ સ્થાને મૂક્યું હતું. ચીની પ્રજાએ કોઈપણ સામ્રાજ્ય કરતાં લાંબા સમય સુધી સુખ–શાંતિ અને સમૃદ્ધિ ભોગવ્યાં હતાં. સાહિત્ય-સંગીત વગેરે લલિત કળાઓમાં ચીન વિકાસવાન હતું.

મંચુ રાજ્યકર્તાઓના હાથમાં ચીન પછાત પડ્યું હતું. એમણે ચીનની પ્રજાને ગુલામીમાં રાખવા માટે ચોટલીઓ અને સ્ત્રીઓના પગ નાના રાખવાની પ્રથાઓ દાખલ કરી હતી. ચીનમાં અફીણ દાખલ થયું હતું. પરદેશીઓ દાખલ થયા હતા. ગીધોની માફક પરદેશીઓએ ચીનને ફોલી ખાવા માટે ભારે પેરવીઓની શરૂઆત કરી હતી. ચીનાઓમાં એવી માન્યતા હતી કે વડીલોની કૃતિઓમાં

વ્યાપક હતી. પોતાનો વેપાર કરવા ઉપરાંતનો સમય સાધુઓની સાથે ગાળવા માંડયો.

જૈન ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મમાં એમને ઘણું સામ્ય જણાયું. બંનેના તત્ત્વજ્ઞાનો અને મૂળતત્ત્વો ભિન્ન ભિન્ન હોવા છતાં બાહ્ય સમાન ભાવ પુષ્કળ જોવામાં આવ્યો. બંને અહિંસક ધર્મ હતા, બંનેમાં નીતિના ઉચ્ચ સિદ્ધાન્તોનો સમન્વય હતો. બંનેમાં પૂજા, પાઠની ક્રિયાઓ હતી. બંનેમાં ચોવીસ ચોવીસ તીર્થંકરો અને બુદ્ધો હતા. બંનેમાં પૂર્વ કથાઓનું વિશાળ સાહિત્ય હતું. બંનેએ મનના અને ઈંદ્રિયોના સંયમ પરત્વે મોટું મહત્ત્વ આપ્યું હતું. બંને યજ્ઞયાગ વિધિઓને, વર્ણોને, જાતિભેદોને તિરસ્કારે છે. એ બધું સમજી તારાચંદ આશ્ચર્ય પામ્યા. હિંદમાં એ સમયે બૌદ્ધ ધર્મનો લોપ થયો હતો. પુસ્તકો કે સિદ્ધાન્ત સમજાવનાર કોઈ નહોતા. તેણે ત્રણ વરસ ચીનમાં ગાળ્યાં.

કુટુંબમાં કાંઈ કારણ બનવાથી તારાચંદને પાછું આવવું પડયું. મુંબઈમાં આવી બારેક માસ રહ્યા. ચીનમાંથી તેઓ નાણું કમાઈ આવ્યા હતા—જો કે અતિ ધનવાન નહિ, પણ સમૃદ્ધ સ્થિતિ હતી. મુંબઈમાં તેઓ બાર માસ રહ્યા, પરંતુ એમનું મન તો ચીનમાં ચોંટયું હતું. ચીનમાં એમને બૌદ્ધ ધર્મનું જ્ઞાન વધારે પ્રમાણમાં મેળવવાની લગની લાગી હતી. આથી પોતાના ધંધા અને કુટુંબનો યોગ્ય બંદોબસ્ત કરી ફરી તેઓએ ચીનનો માર્ગ લીધો. એક અંગ્રેજી વેપારી વહાણ ઉપર ચઢી બે ત્રણ માસે શૅંઘાઈ ઉતર્યા. મુંબઈથી બીજી વખત તા. ૨૭મી જુલાઈ ૧૮૧૪ ના રવાના થયા હતા.

[illegible]

"ગુરુશ્રી ! એક નમ્ર વિનંતિ છે. "

" વત્સ ! શું છે ? કહી નાંખ."

"ગુરો, પ્રભુશ્રી મહાવીરસ્વામી બુદ્ધની પેઠે મહાન્ વિભૂતિ હતા, એઓ પણ જગતના દુઃખો કાપવા જન્મ્યા હતા. મેં એમના જીવન અને બોધવચનોની આપની પાસે અનેક વાર વાતો કરી છે. તેમનું ઊંડું અને સૂક્ષ્મ તત્ત્વજ્ઞાન, ઊંચો સંયમ અને સર્વજ્ઞપણું, એમનો મહાન્ વિભૂતિ તરીકે ઇતિહાસ, ધર્મગ્રંથોને પાને પ્રકાશે છે. આપણા હોનાનના તે મહાન્ મંદિરમાં તેમની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરાવીએ તો ? આવાં સત્કાર્યોમાં સહકાર આપવો એ તમારા જેવા મહાપુરુષોનું કામ છે."

ધર્મગુરુ વિચારમાં પડી ગયા. પા કલાક પછી તેમણે ધીરે-ઉદાત્ત અવાજે કહ્યું:

" હું તારી પાસેથી એ મહાન્ તીર્થંકરની હકીકતો સમજ્યો છું. તે પ્રમાણે નિઃશંસય એ જગતના કલ્યાણકર્તા હતા, પરંતુ આ કાર્ય નવીન અને મહત્ત્વતાભરેલું છે. એમાં બુદ્ધ સંઘ, સાધુઓ અને રાજ્યસત્તાની સંમતિ જોઇએ. એકલી મારી સંમતિ બસ નથી."

" ગુરો, આપ આખા કંતાનમાં-અરે ઉત્તર ચીનમાં સૌથી મહાન્ મહંત છો. આપના ઉન્નત આચાર, વિદ્વત્તા, હૃદય, મહાન્ અધિકારથી આપ સૌને પૂજનીય છો. આપના લાખો અનુયાયીઓ છે. આપ જ આ કામ ન ઉપાડો ? મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. આઠ વરસના સહવાસમાં આ એક જ વર માગું છું."

" ભદ્ર, તારું કલ્યાણ થાઓ. હું પેરવી કરીશ."

પુનમને દિવસે મોટો સંઘ ભરાયો. મોટા અધિકારીઓ,

[illegible]

[illegible]

[illegible]